Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 2/2 2013 s. 1-61, TÜRKİYE
International Journal of Turkish Literature Culture Education Volume 2/2 2013 p. 1-61, TURKEY

KARI ÇOR TİGİN YAZITI*

Cengiz ALYILMAZ**

Özet

Çin Halk Cumhuriyeti'nin eski başkenti Chang'an'da (Xi'an'da) Ötüken Uygur Kağanlığı Dönemi prenslerinden Karı Çor Tigin adına hazırlanmış Çince - Türkçe [(Kök)türk harfli Uygurca] bir yazıt bulundu. Yazıttan edinilen bilgilere göre Karı Çor Tigin Uygurların Yaglakar sülalesinden, Çabış Tigin'in oğlu, Kan Tutuk'un yeğeni, Bögü Bilge Tengri Kan'ın küçük kardeşidir. O, T'ang İmparatoru Tai Tsung (Dài Zōng / Daizong) zamanında (794 yılının beşinci ayında) ülke içinde baş gösteren isyanları bastırmak amacıyla Chang'an'a / Xi'an'a gelip imparatorluk ordusuna "sol kuvvetler komutanı" olarak katılır.

Karı Çor Tigin, henüz 20 yaşında iken 20 Mayıs 795 tarihinde Xi'an'da hastalanıp ölür. T'ang İmparatoru Daizong onun adına bugün Xi'an'ın 10 *km* güneybatısında bulunan Zhang Du Yuan Bölgesi'nde bir anıt mezar yaptırır ve üzerine Çince ve Türkçe metinlerden oluşan bir yazıt koydurur.

İki bölümden oluşan yazıtın (Kök)türk harfli Uygurca bölümünde 17 satır bulunmaktadır. Bu bölümde Karı Çor Tigin'in soy kökü ve kim olduğu hakkında bilgi verilir ve onun adına Tang / Çin imparatorunun anıt mezar yaptırdığı ve 7 Haziran 795 tarihinde ölüm töreni düzenlettiği belirtilir. Yazıtın Çince bölümünde ise (Kök)türk harfli bölümdeki bilgilerin paralelinde cümlelere yer verilerek Tang İmparatoru Daizong'un kendi emrinde komutan olarak görev yapan Uygur Prensi Karı Çor Tigin'in ölümünden duyduğu üzüntü dile getirilir.

Hâlen Xi'an'daki "Tang West Market Museum"da sergilenen Karı Çor Tigin yazıtı, Çinlilerle Türkler (Uygurlar) arasındaki tarihî dostluk ilişkisini yansıtması ve çift dilli (bilingual) bir yazıt olması bakımından büyük önem taşır.

Bu makalede önce (Kök)türk Kağanlığı ve Ötüken Uygur Kağanlığı dönemlerinde Türk - Çin ilişkilerinin durumu dikkatlere sunulmakta; sonra da Karı Çor Tigin yazıtının (Kök)türk harfli bölümü bütün yönleriyle ele alınıp incelenmektedir.

Anahtar Sözcükler: Çin Halk Cumhuriyeti, Xi'an, Ötüken Uygur Kağanlığı, Karı Çor Tigin, Karı Çor Tigin yazıtı, Çince - Türkçe çift dilli yazıt, (Kök)türk harfli Uygurca yazıt.

---

* Atatürk Üniversitesi ile Pekin Üniversitesi arasında uluslararası kanunlar çerçevesinde imzalanan anlaşmalar gereğince yaklaşık 5 yıldan bu yana Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki (Kök)türk harfli yazıtlarla ilgili Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ, Prof. Dr. Luo XIN ve Prof. Dr. Li XIAO'nun eş başkanlıklarında uluslararası bir proje sürdürülmektedir. Çin'deki (Kök)türk harfli yazıtların bütün yönleriyle araştırılıp incelendiği, epigrafik belgelemelerinin yapıldığı (Cengiz ALYILMAZ tarafından hazırlanan) kitap yayın aşamasındadır. Kamuoyunda ve akademik ortamlarda Karı Çor Tigin yazıtıyla ilgili yapılan ve bir kısmı gerçeği yansıtmayan yayınların, yorumların ve değerlendirmelerin önüne geçmek için yazıtın (Kök)türk harfli Uygurca kısmı ile ilgili olarak Cengiz ALYILMAZ tarafından hazırlanan makalenin *Uluslararası TEKE (Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim) Dergisi*nde yayımlanması Türk - Çin Bilim Heyeti tarafından kararlaştırılmıştır. Karı Çor Tigin yazıtının Çince metni, bu metnin Türkçe çevirisi ve Karı Çor Tigin'in şeceresi ile ilgili olarak Luo XIN tarafından hazırlanan makalenin de *Uluslararası TEKE (Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim) Dergisi*nde yayımlanmasına Türk - Çin Bilim Heyeti tarafından karar verilmiştir.

** Prof. Dr.; Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, calyilmaz@gmail.com.

KARI ÇOR TİGİN INSCRIPTION

Abstract

A Chinese - Turkic (Kök)türk letter Uighur language) inscription that prepared on behalf of Ötüken - Uighur Khanate period princes Karı Çor Tigin found in the old capital Chang'an (Xi'an) of People's Republic of China. According to reports from the inscription, Karı Çor Tigin is from Uighurs Yaglakar dynasty, Çabış Tigin's son, Kan Tutuk's nephew, Bögü Bilge Tengri Kan's younger brother. He, come to in order to quell riots which began in the country to Chang'an participates as the imperial army "left forces commander" in Tang Emperor Tai Tsung (Dài Zōng / Daizong) time (in the fifth month of 794 year).

Karı Çor Tigin, when he was 20 years old got sick and dies in Xi'an, in 20 May 795. Tang Emperor Daizong made a mausoleum for him in Zhang Du Yuan region where today located in 10 km south-west of Xi'an and take an inscription that consists from Chinese and Turkic text on it.

There are 17 lines in (Kök)türk letter Uighur part of inscription that consists from two part. In this part, it is provides information about Karı Çor Tigin ancestry root and who is he and state which Tang / Chinese Emperor had a mausoleum made on behalf of him and held death ceremony in 7 June 795. In the Chinese part of inscription, they are given place to inscription of (Kök)türk letter in parallel of sentences is mentioned that Tang Emperor Daizong regret as death of Uighur Prince Karı Çor Tigin who staff commander at his command.

Currently, Karı Çor Tigin inscription which exhibited at Tang West Market Museum, Xi'an, be critically importance in terms of reflecting Chinese and Turks (Uighurs) between historical friendship relationship and being a bilingual inscription.

In this article, before status of Turk-China relationship attention served in (Kök)türk Khanate and Ötüken Uighur Khanate periods; after it is examined (Kök)türk letter part of Karı Çor Tigin inscription all its aspects.

Keywords: People's Republic of China, Xi'an, Ötüken Uighur Khanate, Karı Çor Tigin, Karı Çor Tigin inscription, Chinese-Turkic bilingual inscription, (Kök)türk letter Uighur inscription.

1. (Kök)türk Kağanlığı ve Ötüken Uygur Kağanlığı Dönemlerinde Türk - Çin İlişkileri Üzerine Kısa Bir Değerlendirme:

İçinde yaşadıkları evrenin birer parçası olan insanlar, (tıpkı diğer canlılar gibi) hayatta kalabilmek, varlıklarını ve soylarını devam ettirebilmek ve huzur içinde yaşayabilmek için türdeşleriyle ilişki kurma, paylaşma, yardımlaşma ve dayanışma gereği duymuşlardır. Aynı veya yakın coğrafyalarda yaşayan insanlar arasındaki bu amaç ve ihtiyaçlar onların mensubu bulundukları topluluklar, boylar ve devletler arasında da yakın ilişkilerin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bu ilişkilerin her zaman dostluk ve barış içinde sürdürülemediğini; zaman zaman egemenlik, güç ve çıkar ilişkileri yüzünden ciddi çekişmelere, mücadelelere ve savaşlara da neden olduğunu belirtmek gerekir.

Eski Türk boy ve topluluklarının ve devletlerinin tarihte en sıkı ilişkide bulundukları milletlerin ve devletlerin başında da hiç kuşkusuz ki Çinliler ve Çin İmparatorluğu gelir.

Çin'in kuzeyindeki bölgelerde yaşayan Türk boy ve toplulukları hakkında, Çin kaynaklarında (özellikle Hunlardan itibaren) önemli bilgiler bulunmaktadır. Hem Çin kaynaklarında hem Türk kaynakların hem de diğer paralel tarihî kaynaklarda yer alan bilgiler, büyük bölümü konargöçer hayat süren; yerleşik dönemlerinde Ötüken'i başkent / ana idare merkezi olarak kullanan eski Türk boy ve topluluklarının, kendilerinden önce yerleşik hayata geçen ve ciddi bir tarım ve üretim toplumu olan Çinlilerle sürekli alışveriş içinde olduklarını göstermektedir:

𐰋𐰃𐰉𐰍 : 𐰇𐰃𐰖𐰣 : 𐰃𐰴𐰍 : 𐰖𐰘𐰖𐰣 : 𐰾𐰍𐰏 : 𐰢𐰏𐰴𐰋 : 𐰓𐰃𐰖 : 𐰚𐰋𐰋𐰴
: 𐰋𐰃𐰉𐰃𐰍𐰼 : 𐰴×𐰴𐰉𐰴 : 𐰉𐰀𐰍𐰏 : 𐰃𐰖𐰃𐰓𐰣𐰼 : 𐰴×𐰋𐰖 : 𐰍𐰉𐰴𐰃𐰖𐰍𐰢𐰃: 𐰘𐰓𐰾 :
𐰴×𐰴𐰉𐰴 : 𐰉𐰀𐰍𐰏 : 𐰃𐰏𐰴𐰋𐰖𐰴 : 𐰴×𐰋𐰖 : 𐰍𐰉𐰴 : 𐰃𐰏𐰴𐰢𐰍𐰃 : 𐰢𐰓𐰇𐰼
: 𐰓𐰘𐰽𐰍𐰏 : 𐰴×𐰋𐰖 : 𐰍𐰉𐰴 : 𐰃𐰖𐰽𐰇𐰖𐰃𐰴 : 𐰃𐰀𐰏 𐰢𐰉𐰋𐰴𐰾𐰏 : 𐰓𐰘𐰽𐰍𐰘𐰓 :
: 𐰴𐰾𐰼𐰘𐰓𐰇 : 𐰍𐰉𐰴 : 𐰃𐰏𐰃𐰍𐰏 : 𐰃𐰾𐰓𐰃: 𐰴×𐰋𐰖 : 𐰍𐰉𐰴 : 𐰃𐰘𐰍𐰍𐰏𐰏 : 𐰃𐰓𐰇𐰃𐰃𐰏

: 𐰾𐰍𐰴𐰢𐰖 : 𐰇𐰃𐰖𐰣 : 𐰃𐰖𐰘𐰍𐰢𐰖 : 𐰃𐰀𐰏 : 𐰇𐰃𐰖𐰣 : 𐰃𐰘𐰍𐰍𐰏𐰏 : 𐰃𐰀𐰏 : 𐰃𐰘𐰍𐰍𐰏𐰏

: 𐰾𐰍𐰴𐰢𐰖 : 𐰇𐰃𐰖𐰣 : 𐰃𐰏𐰃𐰍𐰏 : 𐰃𐰾𐰓𐰃: 𐰴×𐰋𐰖 : 𐰍𐰉𐰴 : 𐰃𐰘𐰍𐰍𐰏𐰏 : 𐰃𐰘𐰍𐰍𐰏𐰏

: 𐰾𐰍𐰴𐰢𐰖 : 𐰇𐰃𐰖𐰣 : 𐰃𐰏𐰃𐰍𐰏 : 𐰃𐰾𐰓𐰃: 𐰴×𐰋𐰖 : 𐰍𐰉𐰴 : 𐰃𐰘𐰍𐰍𐰏𐰏 : 𐰃𐰘𐰍𐰍𐰏𐰏

: 𐰾𐰍𐰴𐰢𐰖 : 𐰇𐰃𐰖𐰣 : 𐰃𐰏𐰃𐰍𐰏 : 𐰃𐰾𐰓𐰃: 𐰴×𐰋𐰖 : 𐰍𐰉𐰴 : 𐰃𐰘𐰍𐰍𐰏𐰏 : 𐰃𐰘𐰍𐰍𐰏𐰏

türük : ḳ(a)ġ(a)n : ötük(e)n : yış : oḷ(u)ṛṣ(a)r : ilte : ḅunĝ ẏoḳ : ilg(e)rü : ş(a)nt̂unĝ : ẏ(a)zıḳa t(e)gi : sül(e)d(i)m : ṭ(a)ḷuẏḳa : kiç(i)g : t(e)gm(e)d(i)m : bir(i)g(e)rü : ṭoḳuz : (e)rs(i)nke : t(e)gi : sül(e)d(i)m : tüpütke : kiç(i)g : [t(e)g]m(e)d(i)m : ḳuuṛıġ(a)ṛu : y(e)nĉü üg[(üz)] k(e)çe : t(e)m(i)r ḳ(a)p(ı)ġḳa : t(e)gi : sül(e)d(i)m : yıṛ(ı)ġ(a)ṛu : y(i)ṛ ḅ(a)ẏ(ı)ṛḳuu : yirinĝe : t(e)gi : sül(e)d(i)m : ḅunĉa : yirke : t(e)gi : ẏoṛ(ı)ṭd(ı)m : ötük(e)n : yışda : yig : idi ẏoḳ : (e)rm(i)ş : il ṭuṭş(ı)ḳ : yir : ötük(e)n : yış (e)rm(i)ş : ḅu yirde : oḷ(u)ṛ(u)p : ṭ(a)ḅġ(a)ç : ḅoḍ(u)n birle tüz(ü)lt(ü)m (KT G 3-5).

Köl Tigin'in ölümü üzerine dönemin Tang İmparatoru Xuanzong tarafından yazılıp Çinli ustalar tarafından Köl Tigin yazıtının batı yüzüne işlenen Çince metinde yer alan samimi ifadeler de Çinlilerle Türkler arasındaki yakın ilişkiyi ve dostluğu açıkça ortaya koyar niteliktedir (Alyılmaz, 2005: 57-68).

Aşina / Ashinas / A-shi-na boyunun (Ôsawa, 2011: 425-444) kontrolündeki Türk boy ve topluluklarının I. ve II. (Kök)türk Kağanlığı dönemlerinde (özellikle de Bilge Tonyukuk'un danışmanlığındaki Bumın Kağan, İlteriş Kağan, Kapagan Kağan ve Bilge Kağan dönemlerinde) her türlü zorluğa ve sıkıntıya rağmen bilge ve savaşçı kağanları ve kumandanları sayesinde hem kendi topraklarında hem de sonradan elde edilen topraklarda büyük itibar kazandıkları; güçlü ve saygın devlet olarak tarih sahnesinde yer aldıkları bilinmektedir. Ancak Bilge Kağan'ın ölümünden (734) sonra (Kök)türk devletinin başına geçen yöneticilerin (kağan ve kumandanların) devlet içinde baş gösteren karışıklıkları önleyememeleri, dışarıdan gelen tehlikeleri de bertaraf edememeleri yüzünden önemli itibar ve toprak kayıpları yaşanır. Bunun üzerine öteden beri yönetimle sorunlar yaşayan ve adları (Kök)türk yazıtlarında genelde **Oğuz** veya **Dokuz Oğuz** olarak geçen Uygurlar, (Kök)türklerin gün geçtikçe azalan ve itibarsızlaşan

egemenliklerine son vermek için Basmıllar ve Karluklar başta olmak üzere Türk boy ve toplulukları ile iş birliği yapıp 742 yılında (Kök)türk Kağanı Kutlug'u öldürerek işbaşına geçerler. Yapılan anlaşma gereği Karluklar Batı yabguluğunu; Uygurlar ise, Doğu yabguluğunu ele geçirirler. Bu sırada (Kök)türklerin başına geçmiş olan Ozmış Kağan'a karşı sefer düzenleyen Uygurlardan Moyun Çor 743 yılında Ozmış Kağan'ı öldürüp (Kök)türk Kağanlığı'nın egemenliğine tamamen son verir:

> ***….g(ı)n : ẏ(a)m(a)şḍı : ḅınĝu ẏoṇḍ(ı)m : ozm(ı)ş t(e)g(i)n : uḍ(a)ṛġ(a)nta : ẏoṇẏuṛ : t(e)di : (a)ṇ alġıḷ t(e)di …….köm(ü)r ṭ(a)ġda ẏ(a)ṛ ög(ü)zde : üç ṭuġl(ı)ġ türük ḅoḍ(u)ṇka : (a)nta : y(e)t(i)nĉ (a)ẏ : tört : y(e)g(i)rmike ……. (a)nta : ṭoḳṭ(a)ṛt(ı)m : ḳ(a)ṇ ……(a)nta : ẏoḳ ḅolta : türük : ḅoḍ(u)n(u)ġ (a)nta : (i)çg(e)rt(i)m : (a)nta : ẏ(a)ṇa: ……. ozm(ı)s tig(i)n ḳ(a)ṇ ḅolta : ḳoonŷ ẏılıḳa : ẏoṇḍ(ı)m*:** *….. ile (bize) katıldı. Bin kişilik askerî birlik ile yürüdüm. "Ozmış Tigin Udargan'dan (bize doğru) yürüyor" dedi. "(git ve) onu (tutsak) al!" dedi. ……. Kömür Dağ'da ve Yar Irmağı'nda üç tuğlu Türk halkına yedinci ayın on dördünde……. Orada dövdürttüm. Han(ların) orada (tutsak aldım.) (Ordusu) orada yok oldu. Türk halkını orada (kendime) bağladım. Oradan tekrar….. Ozmış Tigin Han oldu. Koyun yılında (MS 743) (üzerine) yürüdüm* (Ta D 6-9; Mert, 2009: 155-159).

> ***sü ẏoṇḍı : öz(ü)m(i)n : önĝre : ḅınĝa : ḅ(a)şı : ıṭ(d)ı : k(e)yr(e)de : önĝd(ü)n : ẏ(a)nt(a)ç(ı)mḍa : ḳonŷl(ı)ġ : ṭo.....içg(e)r(i)p : ẏ(a)ṇa : ẏoṇḍ(ı)m keyre : ḅ(a)şınta : üç birküde : ḳ(a)ṇ süsi ..... : ḳ(a)t(ı)lt(ı)m : (a)nta.... .....irt(i)m ḳ(a)ṛa : ḳum (a)şm(ı)ş : kög(e)rde : köm(ü)r ṭ(a)ġda : ẏ(a)ṛ ög(ü)zde : üç ṭuġl(ı)ġ : türük ḅoḍ(u)ṇ .....ozm(ı)ş : tig(i)n : ḳ(a)ṇ ḅolm(ı)ş : ḳonŷ ẏılḳa : ẏoṇḍ(ı)m : ek(i)nti : sünĝ(ü)ş... (a)ẏ : (a)lt(ı) : ẏ(a)nĝıḳa : ṭ.....ṭuṭd(ı)m : ḳ(a)ṭuṇuṇ : (a)nta : (a)lt(ı)m : türük ḅoḍ(u)ṇ : (a)nta : ınġ(a)ṛu : ẏoḳ ḅolta :*** *Ordu sefere çıktı. Beni doğuya binbaşı olarak gönderdi. Keyre'de doğudan döneceğim zaman koyunlu …… ……. Kendime bağlayıp yine yürüdüm. Keyre Başı'nda Üç Birkü'de han ordusu .....katıldım. Orada ……. Yetiştim. Kara Kum'u aşmış, Köger'de, Kömür Dağı'nda, Yar Irmağı'nda üç tuğlu Türk boyu …… ……. Ozmış Tigin Han olmuş. Koyun yılında (MS 743) ordu sevk ettim. İkinci savaş ……ay altıncı gününde …… (Ozmış Kağan'ı) ele geçirdim. Hatununu orada aldım. Türk halkı bunun üzerine yok oldu* (ŞU K 6-10; Mert, 2009: 215-217).

(Kök)türk Devleti'nin yıkılmasından sonra Ötüken'de kurulan yeni yönetimin ilk kağanı "Kutlug Bilge Köl Kağan" (Ku-tu-lu Pi-Chia Chüeh Ko-han / Gudulu Bijia kue kohan) olur (744). Dokuz Oğuzların / Uygurların (Kök)türk yönetimine son verip işbaşına gelmelerinde önemli rol oynayan Tang İmparator(luğ)u, kısa sürede Kutlug Bilge Köl Kağan ve yönetimini tanıdığını; onlarla dostane ilişkiler içinde güzel işler yapacaklarını bildirir. Bunun göstergesi olarak da Tang İmparator(luğ)u tarafından Kutlug Bilge Köl Kağan'a önce "Feng-ı Wang" adı sonra da "Huai-jen" unvanı verilir (İzgi, 1985: 245-264; Mackerras, 2000: 425; Çandarlıoğlu, 2004: 13; Mert, 2009: 21, Osawa, 2011: 425-444).

Uygurlar, Kutlug Bilge Köl Kağan zamanında önce Basmılları ve Karlukları mağlup ederek Türk boy ve toplulukları üzerinde tam bir üstünlük kurup birlik ve bütünlüğü sağlar; sonra da (Kök)türklerin son dönemlerinde kaybedilen toprakları geri alıp büyük başarı ve itibar kazanırlar.

Kutlug Bilge Köl Kağan ve oğlu Moyun Çor Kağan'ın akıllı politikaları sayesinde Hunların eski toprakları (doğuda Szuwei'e; batıda Altın Dağları'na; güneyde Gobi Çölü'ne kadar olan coğrafya) tekrar kontrol altına alınır. Tam bir güven ve huzur ortamı sağlanmışken 747 yılında Kutlug Bilge Köl Kağan ölür ve yerine oğlu Moyun Çor Kağan / Bayan Çor Kağan (Mo-yen-çо / Moyancho) "Tengride Bulmış El Etmiş Bilge Kağan" sıfatıyla tahta geçer.

Cengiz ALYILMAZ Moyun Çor Kağan yazıtı ile (Moğolistan Şine Us Bölgesi)
(Foto: Murat YAKAR)

Kutlug Bilge Köl Kağan'ın başarılarında büyük pay sahibi olan Moyun Çor Kağan kendi döneminde de çok önemli işler başarır. Nitekim içeride (tıpkı (Kök)türk döneminde olduğu gibi bu dönemde de) zaman zaman yönetime başkaldıran Oğuzlara, Türgişlere, Karluklara, Çiklere, Kırgızlara, Tatarlara karşı seferler düzenler; dışarıda ise, Çin ile ilişkileri düzenleyip Çin'deki isyanları bastırmak için kendinden yardım isteyen Tang İmparatoru Hsüan-tsung'a yardımlarda bulunur.

Çinlilerin Talas Savaşı'nda (751) Araplara karşı yaşadıkları yenilgi sonrasında Çin'de (anne tarafından Türk olan) Çinli general An Lushan isyan çıkararak Çin'in başkentleri Loyang ve Chang'an'ı ele geçirir. Tang İmparatoru Hsüan-tsung, savaşçılığı ile ün yapmış olan Uygur Kağan'ı Moyun Çor'dan yardım ister. Hsüan-tsung'un yardım talebine olumlu cevap veren Moyun Çor Kağan, kardeşi komutasında güçlü askerî birlikler göndererek (bazı seferlere de bizzat kendisi katılarak) isyanları bastırır. Moyun Çor Kağan, Çinlilerle Tibetliler arasında yapılan savaşları da Çin'in kazanmasında önemli rol oynar. Bu durum Çinlilerle Uygurlar arasındaki dostane ilişkilerin doruğa ulaşmasına vesile olur. Tang İmparatorluğu ile Uygur Kağanlığı arasında 756 yılında anlaşmalar yapılarak Uygur kağanlarına Çinli prenses gönderilmesi ve Uygurlara her yıl 20 bin top ipek ödenmesi kararlaştırılır. Bu anlaşmanın bir gereği olarak da 758 yılında İmparator Hsüan-tsung tarafından (daha önce iki evlilik yapmış olan) kızı Ningguo, Moyun Çor'a prenses olarak gönderilir. Ningguo'nun Moyun Çor'a prenses olarak gelmesinin üzerinden bir yıl geçmeden (759) Moyun Çor Kağan ölür ve yerine ikinci oğlu Bögü Kağan / Bugu Kağan (Yitijian / Tengli Mouyu / Tenri Mouyu) tahta geçer.

Bögü Kağan zamanında (762 yılında) bu sefer Şı Çav-i liderliğinde Çin'de isyanlar olur. Bu isyanları bastırmak için yardım istenen Bögü Kağan'ın bizzat kendisi orduları idare ederek isyanları bastırır. Daha sonra Çin'in artık eski gücünden uzak olduğunu, Çin'de ciddi bir yönetim boşluğunun bulunduğunu düşünen Bögü Kağan, Çin'i egemenlik alanı içene katmak ister. Ancak Çinli kayınpederi (Prenses Shi Ningguo'nun babası) Bugu / Puku Xuai'an onu bu düşüncesinden vazgeçirir. Bugu Xuai'an'in 765 yılında ölümünden sonra Bögü Kağan, Dokuz Oğuzların Çin'i ele geçirme yönündeki isteklerine uyar. Bögü Kağan'ın Çin'e karşı tavrında İmparator Taizong'un (762-779) ölümü, yeni imparatorun tecrübesizliği ve Soğdluların kışkırtmaları da önemli rol oynar. Ancak Bögü Kağan'ın veziri olan Tun Baga Tarkan, *Çin'i ele geçirme düşüncesinin yanlış olduğunu; Çin'in kendilerine bir zararı olmadığını; Çin topraklarının Mao-tun'dan / Modu'dan bu yana yabancılar tarafından tamamen zaptedilemediğini; zaptedilse bile buralarda tutunmanın mümkün olamayacağı*nı kendisine söyler. Bu uyarıları dikkate almayan Bögü Kağan, veziri Tun Baga Tarkan tarafından 779 yılında öldürülür (İzgi, 1986: 19-22; Mackerras, 2000: 426-427; Çandarlıoğlu, 2004: 16-21;

Mert, 2009: 22-23; Almas, 2010: 142-144).

"Alp Kutlug Bilge Kagan" sıfatıyla tahta geçen Tun Baga Tarkan döneminin ilk yıllarında Uygur - Çin ilişkilerinde ciddi sıkıntılar yaşanır. İmparator T'ai-tsung zamanında Çin'in başkentinde yaşayan ve kendilerini Uygurların bu bölgedeki temsilcisi olarak gören Dokuz Oguzlarla Çin yönetimi arasında öteden beri süren anlaşmazlıklar çatışmaya dönüşür. Bu çatışmada Dokuz Oğuzların lideri durumunda bulunan ve Tun Baga Tarkan'ın amcası olan Tudun Çinliler tarafından öldürülür. Bu hadise Çin - Uygur ilişkilerinin gerilmesine neden olur. Karşılıklı olarak gönderilen elçiler ve Tun Baga Tarkan'a "Kutlug Bilge Konçuy" unvanıyla prenses olarak gönderilen Yun'an ilişkilerin düzelmesine vesile olur. Tun Baga Tarkan, Prenses Yun-an'la iki yıl evli kaldıktan sonra ölür. Tun Baga Tarkan'ın ölümünden sonra 789 yılında tahta "Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan" sıfatıyla oğlu Taras (To-lo-ssu / Doluosi) geçer. Ancak Taras Kağan 790 yılında hanımı tarafından zehirlenerek öldürülür. Onun ölümünden sonra kardeşi kendini kağan ilan eder. Ancak kardeşinin bu tavrı devletin ileri gelenleri tarafından uygun bulunmaz. Taras Kağan'ın yerine yaşı küçük olmasına rağmen oğlu Ay Çor (Acho / Fengcheng) tahta oturtulur. Ay Çor tahta oturtulduğunda henüz 16 - 17 yaşlarında olduğu için onun adına kararları veziri Hsieh Yü chia-ssu / Xie Yujiasi (İl Ögesi) verir. Uygurların Ay Çor Kağan zamanında girilen savaşlarda alınan yenilgiler yüzünden ciddi anlamda itibar kaybına uğradıklarını belirtmek gerekir. Ay Çor'un 795 yılında ölümünün ardından oğlu olmadığı için tahta herkesin çok sevdiği başvezir Kutlug Bilge getirilir. "Ay Tengride Ülüg Bulmış Alp Ulug Bilge Kağan" sıfatıyla tahta geçen Kutlug Bilge aslında Ediz boyundan olmasına rağmen o da "Yaglakar" unvanını kullanır. Onun döneminde Kırgızlar, Tibetliler, Karluklar mağlup edilerek Beşbalık ve Turfan bölgelerinde kontrol sağlanır; Kırgızların ellerindeki demir ve altın yataklarının kontrolleri Uygurların ellerine geçer. Yaptığı savaşlarda geniş topraklar ve büyük ganimetler elde eden Kutlug Bilge Kağan 805 yılında ölür. Onun yerine de "Tengride Bulmış Alp Külüg Bilge Kağan" (805-808) tahta geçer. "Tengride Bulmış Alp Külüg Bilge Kağan"dan sonra Uygur tahtına sırasıyla şu isimler geçmiştir:[1]

"Ay Tengride Kut Bulmış Alp Ulug Bilge Kağan" (808-821); "Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kağan" (821-824); "Ay Tengride Kut Bulmış Bilge Kağan" (Kasar Tigin) (824-832); "Ay Tengride Kut Bulmış Alp Külüg Bilge Kağan" (Hu Tegin) (832-839); Ho-sa Tegin (839-840) (İzgi, 1986: 9-44; Mackerras, 2000: 425-458; Çandarlıoğlu, 2004: 13-33; Gömeç, 2008: 257-264; Mert, 2009: 22-23; Ercilasun, 2009: 5-12; Almas, 2010: 132-154).

[1] Xi'an'da bulunan Karı Çor Tigin yazıtının hem (Kök)türk harfli Türkçe bölümündeki hem de Çince bölümündeki olaylar Uygur tarihinin ve Çin - Uygur ilişkilerinin 795 yılına kadar olan dönemi ile ilgili olduğu için makalede Uygur tarihinin 795 yılına kadar olan dönemi konuyla ilgili kaynaklardan yararlanılarak değerlendirilmiş; sonraki dönemlerde işbaşına gelen kağanların ise yalnızca adları ve iktidar yılları zikredilmiştir.

2. Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki (Kök)türk Harfli Yazıtlar Üzerine:

Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki (Kök)türk harfli yazıtları kendi içinde iki grupta incelemek mümkündür:

- **Kâğıda Yazılı (Kök)türk Harfli Yazıtlar:**

Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan Uygur Özerk Bölgesi, kâğıda yazılı (Kök)türk harfli yazıtların en fazla olduğu coğrafyadır. Tarihte bu topraklarda yaşayan farklı Türk boylarının (başta Uygurlar olmak üzere) (Kök)türk harfleriyle vücuda getirdikleri eserlerin dinî ve felsefi içerikli olanlarının (dinî çevrelerce yazılanlarının) yanında sosyal hayatla, alfabeyle, atasözleriyle, falla ve (batıl) inanışlarla ilgili olanları da vardır.

Büyük bölümü ait oldukları Turfan ve çevresindeki mağara ve tapınaklardan alınarak ülke dışındaki (Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya, Japonya…) enstitülere, müzelere ve kütüphanelere götürülmüş olan kâğıda yazılı (Kök)türk harfli yazıtların en derli toplu ve en kapsamlı olanı 104 satırdan oluşan "*Irk Bitig*" adlı fal kitabıdır (Orkun, 1994; Sertkaya, 1995; Tekin, 2004; Alyılmaz, 2007).

- **Diğer (Kök)türk Harfli Yazıtlar:**

Çin Halk Cumhuriyeti'nde (özellikle de Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Turfan ve çevresinde) tespit edilen (Kök)türk harfli yazıtlar şunlardır:

Cimsar'da bulunan ve hâlen Beş Balık Müzesi'nde muhafaza edilen dikili taş üzerindeki 1 satırlık yazıt; Turfan Müzesi'nde muhafaza edilen Çince yazıt üzerindeki 1 satırlık (Kök)türk Harfli yazıt; Turfan Müzesi'nde muhafaza edilen Çince yazıt üzerindeki 3 satırlık (Kök)türk Harfli yazıt; Yargol'daki 4 Numaralı Mağara'da bulunan ve satır sayıları 1-2 arasında değişen 9 ayrı (Kök)türk Harfli yazıt ve damgalar; Yargol'daki 7 Numaralı Mağara'da bulunan 1 satırlık (Kök)türk Harfli yazıt; Hoten'de bulunup Pekin'deki Millî Kütüphane'de muhafaza edilen ve 15 karakterden oluşan bir metni üzerinde barındıran "Hoten Çubuğu" adını verdiğimiz yazıt; Xi'an'da bulunan 17 satırlık Karı Çor Tigin yazıtı, Kumtura Mağaraları'ndaki (Kök)türk Harfli yazıtlar, Dunhuang Mağaraları'ndaki (Kök)türk Harfli yazıtlar, İç Moğolistan'da bulunan 1 satırlık yazıt.

Çin Halk Cumhuriyeti'nde (Kök)türk ve Uygur harfli yazıtların yanında (Kök)türk ve Uygur dönemlerinde Türk kağan ve kumandanları tarafından Sanskritçe, Tibetçe, Soğdca ve Çince olarak yazılmış yazıtlar da bulunmaktadır. Bunların en önemlilerinden biri I. (Kök)türk Devleti'nin güçlü kağanı Mukan / Muhan Kağan'ın torunlarından Ni'li (Niri) Kağan'a ait taşbaba üzerine işlenmiş 21 satırdan oluşan Soğdca yazıttır (Alyılmaz, 1991: 25-31).

3. Karı Çor Tigin Yazıtı:

3.1. Yazıtın Adı:

Tang imparatoru tarafından kendisine anıt mezar yaptırılan Uygur prensinin yazıtın (Kök)türk harfli Türkçe bölümünde geçen (𐰴𐰀𐰇𐰃 𐰉𐰆𐰑 𐰇𐰃𐰍 / ḳ(a)rı çoŗ tig(i)n) ve Çince bölümde geçen (葛啜王子 / Ge Chuai) adı dikkate alınarak yazıta tarafımızdan "***Karı Çor Tigin yazıtı***" adı verilmiştir.

Yazıtın bulunduğu yerin adı (Xi'an) esas alınarak yazıtın "***Xi'an yazıtı***" olarak adlandırılması da mümkündür.

3.2. Yazıtın Bulunduğu Yer ve Önemi:

Çin Halk Cumhuriyeti'nde (Kök)türk harfli yazıtlar, (yukarıda da belirtildiği üzere) daha ziyade Uygur Özerk Bölgesi, İç Moğolistan ve Kansu / Gansu bölgelerinde tespit edilmiştir.

Xi'an'ın Çin Halk Cumhuriyeti içindeki yerini gösteren harita

Karı Çor Tigin yazıtı ise, Çin Halk Cumhuriyeti'nin Shaanxi (陕西) Eyaleti'nin merkezi; Çin'in tarihî başkentlerinden **Xi'an**'ın (西安 / *Xī'ān* / Hsi-An, Chang'an) (34°16′N 108°54′E) **Zhang Du Yuan** (张杜原) Bölgesi'nde / Semti'nde (34°10'N 108°54'E) bulunmuştur.

Çin'in büyük hanedanlarına (Zhou, Qin, Han, Sui ve Tang) başkentlik eden Xi'an, Çin kültür ve uygarlığının doğduğu ve geliştiği en önemli yerlerden biri olarak kabul edilmektedir.

Yaklaşık 3 bin yıllık bir geçmişe sahip olan ve Çin'in en eski antik şehirleri arasında yer alan Xi'an, üzerinde barındırdığı tarihî eserler ve arkeolojik kalıntılarla açık hava müzesi görüntüsü taşır.

Çin'in ilk imparatoru olarak kabul edilen Qin Shi Huangdi'nin (MÖ 247 - MÖ 210) ölümünden önce bizzat kendisi tarafından yaptırılan Xi'an'daki anıt mezar alanında bulunan terrakotta heykellerinin genel durumunu yansıtan bir görüntü (http://china.cnr.cn/xwwgf/)

Xi'an'da Tang Dönemine ait (içinde İmparator Gaozong (Li Zhi / 628-683) ve eşi Wu Zetian'ın mezarlarını barındıran) Qianling anıt mezar külliyesinin giriş bölümünden genel görüntü (http://translate.google.com.tr/)

Xi'an, Roma'ya kadar uzanan tarihî İpek Yolu'nun başlangıç noktasıdır. İpek Yolu'nun işlek olarak kullanıldığı dönemlerde Xi'an, idari karar merkezi olmasının yanında sanatın, edebiyatın ve ticaretin merkezi de olmuştur.

Tarihin her döneminde Çinliler için ayrı bir yere ve öneme sahip olan Xi'an, İpek Yolu sayesinde diğer milletlerin de kayıtsız kalamadığı bir cazibe merkezine dönüşmüş; zamanla hem Çinlilerin hem de Çin'le ilişki hâlinde olan milletlerin ve toplulukların kaynayıp karıştıkları, birlikte yaşadıkları, tarihî şehirlerden biri hâline gelmiştir. Çin imparatorları da dünyanın yönetim merkezi olarak gördükleri Xi'an'ı her türlü tehlikeden korumak ve İpek Yolu'nun güvenliğini sağlamak için politikalar geliştirmiş; bu politikalar sayesinde yarı göçebe olarak yaşayan Türk boy ve topluluklarının bir kısmının Xi'an ve çevresine yerleşmelerine izin vererek onların askerî gücünden ve savaşçı özelliklerinden yararlanmışlardır.

Çin imparatorları hem yönetimde kalabilmek hem de Xi'an'ın ve İpek Yolu'nun güvenliğini sağlayabilmek amacıyla zaman zaman Türk kağan ve kumandanlarının yardımlarına ihtiyaç duymuş; kendilerine yardıma gelip savaşlarda başarı gösterenleri ödüllendirmiş; bu savaşlarda ölenleri de unutturmamak için adlarına anıt mezarlar yaptırmışlardır. Uygur Prensi Karı Çor Tigin'in mezarının ve ona ait mezar kitabesinin Xi'an'da bulunmasının gerçek sebebi de işte budur.

Uygurların Yaglakar sülalesinden, Çabış Tigin'in oğlu, Kan Tutuk'un yeğeni Bögü Bilge Tengri Kan'ın küçük kardeşi Karı Çor Tigin, Tang İmparatoru **Tai Tsung** (Dai Zong / Dài Zōng / Daizong) zamanında (Zhen Yuan saltanat devresinin onuncu yılında yani 794 yılının beşinci ayında) ülke içinde baş gösteren isyanları bastırmak amacıyla Chang'an'a gelip imparatorluk ordusuna "sol kuvvetler komutanı" olarak katılır.

Uygur Prensi Karı Çor Tigin, henüz 20 yaşında iken 20 Mayıs 795 tarihinde Xi'an'da hastalanıp ölür. Tang İmparatoru (**tabgaç kan**) **Daizong** onun adına bugün Xi'an'ın 10 *km* güneybatısında bulunan **Zhang Du Yuan** (张杜原) Bölgesi'nde (30°10'N 108°54'E) bir anıt mezar yaptırır ve üzerine Çince ve Türkçe [(Kök)türk harfleriyle Uygurca] metinlerden oluşan bir yazıt koydurur.

Uygur Prensi Karı Çor Tigin'e ait bu yazıt ve mezara ait bir işlemeli taş / kapak taşı 2010 yılında Zhang Du Yuan'li bir köylü tarafından bulunduğu yerden alınarak Xi'an'da pazarda satılırken "**Tang West Market Museum**" görevlileri tarafından fark edilerek (satın) alınıp müze envanterine kaydedilir.

Karı Çor Tigin yazıtının getirildiği bölgeyi (Zhang Du Yuan) ve bugün sergilendiği "Tang West Market Museum"un yerini gösteren harita

Karı Çor Tigin yazıtı ve Karı Çor'un mezarına ait işlemeli taş, pek çok Çince yazıt ve arkeolojik envanterle birlikte Çin'in ilk özel müzesi olma özelliği taşıyan "**Tang West Market Museum**"da (大唐西市博物馆) (34°14'N 108°54'E) sergilenmektedir.[2]

"Tang West Market Museum" ve önündeki "*İpek Yolu Anıtı*"nın görüntüsü

Karı Çor Tigin yazıtının sergilendiği salonun genel görüntüsü

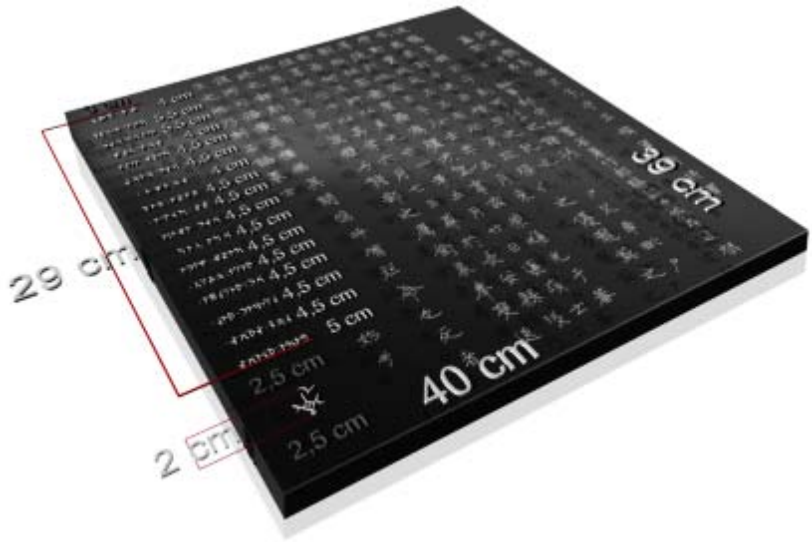
[2] Karı Çor Tigin yazıtının bulunup korunmasını sağlayan; bizlere yazıt üzerinde çalışma izni veren; Xi'an'da yazıt ile ilgili anlamlı ve önemli bir toplantı düzenleyip ev sahipliği yapan Shaanxi Jiaxin Industry Group Genel Başkanı Lu JİANZHONG'a, Prof. Dr. Hu JI'ye, Tang West Market Museum yetkililerine ve çalışanlarına en içten teşekkürlerimi iletiyorum.

Cengiz ALYILMAZ televizyon kanalları karşısında
"Tang West Market Museum"da Karı Çor Tigin yazıtını okurken
(Foto: Semra ALYILMAZ)

3.3. Karı Çor Tigin Yazıtının Ölçüleri:

Karı Çor Tigin yazıtı 39x40 *cm* ölçülerinde granitten yapılmış kare biçimindeki bir taşın sol tarafına yukarıdan aşağıya doğru 29 *cm*'lik bir alana yazılmıştır. Yazıtın (Kök)türk harfli kısmının eni 4-5,5 *cm* arasında değişmektedir.

Karı Çor Tigin yazıtının ölçülerini yansıtan tasarım (Levent ALYAP)[3]

Cengiz ALYILMAZ ve Murat YAKAR yazıt üzerinde çalışırken (Foto: Semra ALYILMAZ)

[3] Yazıtın ölçülerini yansıtan tasarım, Cengiz ALYILMAZ, Murat YAKAR ve Semra ALYILMAZ tarafından yazıt üzerinde yapılan fotogrametrik ölçümler ve tespitler değerlendirilerek Levent ALYAP tarafından hazırlanmıştır.

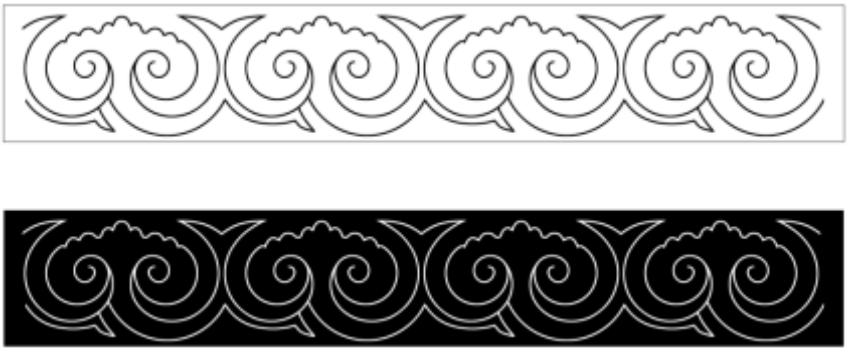
Ekleme: Karı Çor Tigin yazıtının sergilendiği "Tang West Market Museum"da Uygur Prensi Karı Çor Tigin'in anıt mezarına ait 39x40 *cm* ölçülerinde granitten yapılmış kare biçiminde üzerinde bitkisel motifler bulunan bir de "kapak taşı" / işlemeli taş bulunmaktadır.

Üzerinde bitkisel motifler bulunan kapak taşının görüntüsü

Kapak taşının üzerindeki işlemelerin çizimi (Çizim: Levent ALYAP)

Kapak taşının etrafındaki bitkisel motiflerin çizimi (Çizim: Levent ALYAP)

3.4. Karı Çor Tigin Yazıtında Kullanılan Alfabe:

Karı Çor Tigin yazıtının Türkçe (Uygurca) kısmı (Kök)türk yazısıyla yazılmıştır.[4] Karı Çor Tigin yazıtında kullanılan karakterler / işaretler ve bunların ses değerleri aşağıdaki gibidir:[5]

	Yuvarlak				Düz			
	Geniş		Dar		Geniş		Dar	
Kalın	𐰺	o	𐰾	u	𐰀	a	𐰃	ı
İnce	𐰴	ö	𐰷	ü	𐰇	e	𐰆	i

Tablo 1: Ünlüleri karşılayan karakterler ve ses değerleri

İnce	Harf çevirimi	Kalın	Harf çevirimi
𐰉	b	𐰋	ḅ
𐰍	-	𐰓	ḍ
𐰍	g	𐰍	ġ
𐰴𐰇	k	𐰚	ḳ
𐰇	l	𐰋	ḷ
𐰇	n	𐰔	ṇ
𐰇	r	𐰼	ṛ
𐰇	s	𐰽	ṣ
𐰇	t	𐰉	ṭ
𐰇	y	𐰃	ẏ

Tablo 2: Ünsüzleri karşılayan karakterler ve ses değerleri

Ortak karakterler	Harf çevirimi
𐰇	ç
𐰇	m
𐰇𐰇	z
𐰇	ş

Tablo 3: Tek karakterle karşılanan ünsüzler ve ses değerleri

Çift ünsüzler	Harf çevirimi
𐰇	n̂g
𐰇	n̂ç

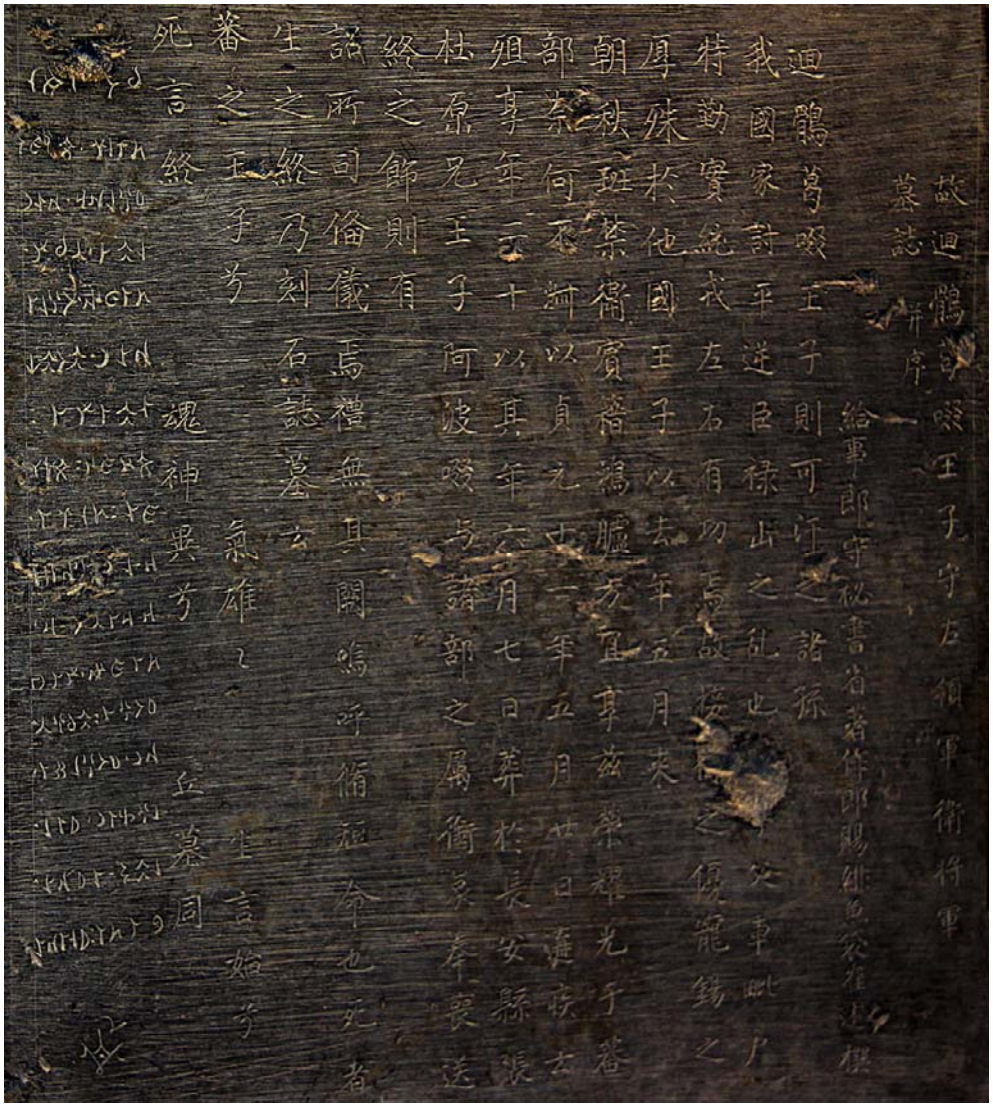
Tablo 4: Çift ünsüzleri karşılayan karakterler ve ses değerleri

[4] Karı Çor Tigin yazıtının (Kök)Türkçe kısmının epigrafik belgelemeleri Cengiz ALYILMAZ tarafından; Çince kısmının epigrafik belgelemeleri Luo XIN tarafından; yazıtın fotogrametrik ölçümleri ve belgelemeleri ise Murat YAKAR ve Semra ALYILMAZ tarafından gerçekleştirilmiştir. Söz konusu belgelemelerden elde edilen bilgiler daha sonra *Uluslararası TEKE (Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim) Dergisi* Sanat Danışmanı Levent ALYAP tarafından teknolojik ortamda değerlendirilerek Karı Çor Tigin yazıtının paleografik ve kaligrafik özelliklerini yansıtan ve ***Xian Inscription*** adı verilen bir font yapılmış; bu çalışmada da anılan font kullanılmıştır. Yazıtın belgelenmesinde ve fontun yapımında gösterdikleri özverili çalışmalarından dolayı ekip arkadaşlarıma içten teşekkürlerimi sunarım.

[5] Karı Çor Tigin yazıtında kullanılan alfabe sistemi gösterilirken Osman MERT tarafından hazırlanan *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes - Tariat - Şine Us* (Ankara, 2009) adlı eserdeki alfabe gösterim sisteminden yararlanılmıştır.

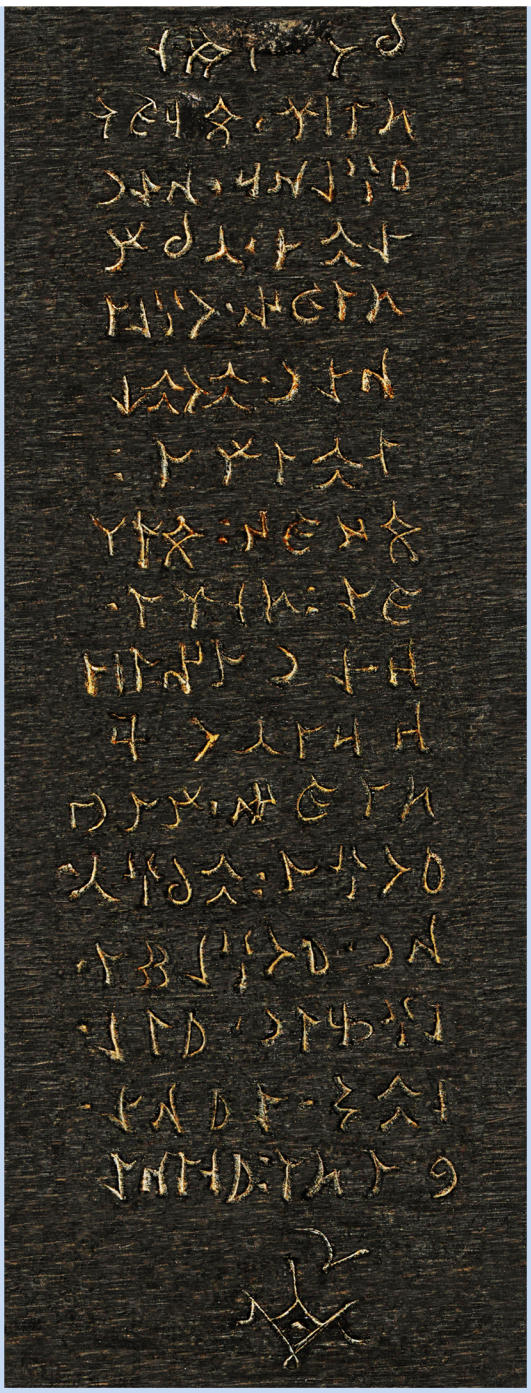
3.5. Karı Çor Tigin Yazıtının Orijinal Metni, Yorumlu Yazı Çevirimi ve Türkiye Türkçesine Aktarımı:

Tang İmparatoru Tai Tsung'un emriyle saray ustalarına yazdırılan Karı Çor Tigin yazıtının (Kök)türk harfli bölümünde 17 satır bulunmaktadır. Yazıtın 1. ve 2. satırlarında bulunan iki sözcükte geride kalan tarihî süreçte kırılmalar meydana gelmiştir. Söz konusu sözcükler tarafımızdan uygulanan farklı epigrafik yöntem ve teknikler sayesinde tespit edilerek metnin tamamının çözümlemesi gerçekleştirilmiştir.

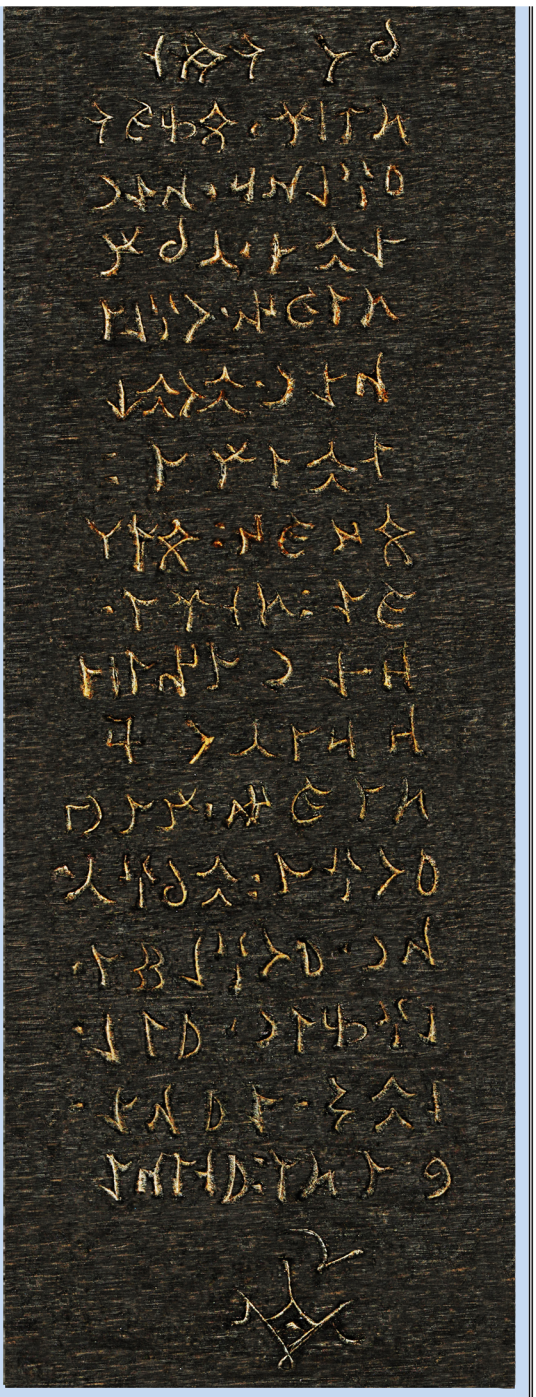

Karı Çor Tigin yazıtının genel görüntüsü (Foto: Semra ALYILMAZ)[6]

[6] Karı Çor Tigin yazıtıyla ilgili genel ve ayrıntılı görüntler yayın aşamasındaki *Çindeki (Kök)türk Harfli Yazıtlar* adlı çalışmamızda bulunduğundan bu makalede sınırlı sayıda görüntüye yer verilmiştir.

Karı Çor Tigin yazıtının metin tamiri yapılmamış hâlinin görüntüsü

Karı Çor Tigin yazıtının metin tamiri yapılmış hâlinin görüntüsü

Paleografik ve kaligrafik açıdan (Kök)türk harfli yazıtlar içinde ayrı öneme sahip olan yazıtın orijinal metni, yorumlu yazı çevirimi ve Türkiye Türkçesine aktarımı şöyledir:

Yazıtın Orijinal Metni	**Yazıtın Yorumlu Yazı Çevirimi**	**Yazıtın Türkiye Türkçesine Aktarımı**
𐰚𐰃𐰣𐰇𐰴	bu k(i)m(i)ng	*"Bu (mezar) kimin(dir)? / Bu (mezarda yatan) kim(dir)?"*
𐰇𐰼𐰋𐰉·𐰾𐰃𐰇𐰍	tis(e)r ·b(e)zg(e)k	*dese(niz): (Bu mezar): Titretici / korkutucu / heybetli*
𐰉𐰇𐰍·𐰋𐰍𐰃𐰢𐰴	yağl(a)ḳ(a)ŗ ·ḳaṇ	*Yaglakar Han (boyundan / sülalesinden birine aittir).*
𐰀𐰴𐰃 : 𐰇𐰏𐰇	aṭı : ç(a)b(ı)ş	*(Onun) adı (ve şeceresi şöyledir): Çabış*
𐰇𐰃𐰢𐰼 : 𐰋𐰼𐰃𐰍	tig(i)n : oğlı	*Tigin'in oğlu;*
𐰴𐰏·𐰉𐰇𐰼·𐰉𐰇𐰍	ḳaṇ ṭuṭuk·	*Han Tutuk(un)*
:𐰇𐰀𐰇𐰏𐰇	aṭışı:	*yeğeni;*
𐰾𐰇𐰉 : 𐰍𐰼𐰀𐰉	bögü : bil(-)	*Bögü Bil-*
·𐰇𐰾𐰍 : 𐰇𐰼	ge : t(e)ngri·	*-ge Tengri*
𐰇𐰇𐰋𐰇𐰉𐰇𐰍	ḳaṇ inisi	*Han(ın) küçük kardeşi;*
𐰋𐰼𐰃𐰋𐰍	ḳ(a)ŗı çoŗ	*Karı Çor*
𐰇𐰉𐰢𐰀𐰼𐰃𐰍	tig(i)n şıṇı	*Tigin. (Karı Çor Tigin'in) mezarı*
·𐰃𐰢𐰴𐰏 : 𐰇𐰢𐰼	yoğı : ṭ(a)bġ(a)ç·	*(ve) yoğ / ölüm (tören)i Tabgaç / Çin*
·𐰇𐰓𐰃𐰢𐰼𐰇·𐰉𐰍	ḳ(a)ṇ·yoğl(a)dı·	*İmparatoru (tarafından) yapıldı*
·𐰃𐰢𐰴𐰏·𐰉𐰍	l(a)ġzıṇ ·yıl·	*Domuz yılı(nın)*
·𐰃𐰍𐰇·𐰉𐰇𐰋𐰢𐰴	(a)lṭ(ı)nç· aẏḳa·	*altıncı ayının*
𐰃𐰍𐰇𐰃·𐰇𐰏𐰃	yiti : ẏangıḳa	*yedisinde.*

Karı Çor Tigin yazıtının yarlık / ferman şeklinde hazırlanmış tasarımı

(Levent ALYAP)

3.6. Karı Çor Tigin Yazıtı ile İlgili Açıklamalar:

3.6.1. Metnin İçeriği ve Sistemi:

Karı Çor Tigin yazıtının metni kısa olmasına rağmen, kendi içinde sistematik bir bütünlüğe sahiptir. Nitekim üçüncü şahsın bakış açısıyla anlatılan yazıt, esas itibarıyla **giriş**, **gelişme** ve **sonuç** niteliği taşıyan üç bölümden oluşur:

- **Yazıtın Giriş Bölümü:**

Anlatıcının 𐰆𐰃𐰍 𐰇𐰾𐰚 𐰉𐰏 / "ḅu k(i)m(i)ng tis(e)r ("*Bu (mezar) kimin(dir)?*" *dese(niz)*) diye başladığı cümle yazıtın **giriş bölümü**nü oluşturmaktadır.

- **Yazıtın Gelişme Bölümü:**

Yazıtın gelişme bölümünde adına anıt mezar yaptırılan ve yazıt yazdırılan kişinin (**Karı Çor Tigin'in**) **şeceresi ve kimliği** dikkatlere sunulmaktadır:

𐱅𐰼𐰍 · 𐰋𐰍𐰖𐰃𐰇 𐰚𐰴𐰋𐰾

b(e)zg(e)k ẏaġḷ(a)ḳ(a)ṛ ḳaṇ

Bezgek Yaglakar Han (sülalesinden)

: 𐰇𐰸𐰼

aṭı :

(Onun) adı (ve şeceresi şöyledir):

𐰇𐰖𐰃𐰉 : 𐰋𐰴𐰇𐰍𐰆𐰇

ç(a)ḅ(ı)ş tig(i)n oğlı

Çabış Tigin('in) oğlu

𐰇𐰆𐰇𐰸𐰼𐰯𐰸𐰉 · 𐱅𐰼𐰍

ḳaṇ ṭuṭuk atışı

Han Tutuk(un) yeğeni

𐰇𐰃𐰋𐰇𐱅𐰼𐰍 · 𐰇𐰆𐰍𐰃 : 𐰼𐰴𐰀𐰇𐰾 : 𐰼𐰴𐰋𐰾

bögü : bilge : t(e)ngri ḳaṇ inisi

Bögü Bilge Tengri Han(ın) küçük kardeşi

𐰋𐰴𐰇𐰍𐰺𐰸𐰇𐰍

ḳ(a)ṛı çoṛ tig(i)n

Karı Çor Tigin

Yazıttaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi adına anıt mezar yapılan ve yazıt yazdırılan kişi: *Bezgek Yaglakar Han (sülalesinden); Çabış Tigin'in oğlu; Han Tutuk(un) yeğeni; Bögü Bilge Tengri Han(ın) küçük kardeşi (olan) Karı Çor Tigin*dir.

Karı Çor Tigin (Tasarım: Levent ALYAP)

Karı Çor Tigin yazıtının Çince kısmında Karı Çor Tigin'in yoğ / yas törenini gerçekleştirmek için Tang İmparatoru Daizong fermanıyla Chang'an'a (törenin yapıldığı ve anıt mezarın bulunduğu Zhang Du Yuan'e) gelen Uygurların arasında Karı Çor Tigin'in ağabeyi Apo / Apa Çor Tigin'in de adı [**王子阿波啜** (a bo cor tigin)] anılır:

以其年六月七日葬于长安县张杜原。兄**王子阿波啜**与诸部之属，衔哀奉丧。

*O yıl altıncı ayın yedinci gününde Chang'an'da Zhang Du Yuan'de defnedildi. Ağabeyi **Apo Çor Tigin** ve bütün boy üyeleri, cenaze merasimine katılmaları üzere ferman aldı.*[7]

Törene katılanlar arasında Karı Çor Tigin'in ağabeyi Apo / Apa Çor Tigin'in adının özellikle belirtildiği görülmektedir. Söz konusu bu kişi (Apo / Apa Çor Tigin) Karı Çor Tigin yazıtının 8-10. satırlarında adı geçen ve Karı Çor Tigin'in ağabeyi olduğu belirtilen bögü bilge t(e)ngri ḳaṇ olabilir.

[7] Çince metin çevirisi için Prof. Dr. Luo XIN'e ve Tuba YALINKILIÇ'a teşekkür ederim.

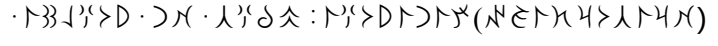
Karı Çor Tigin'in yoğ törenine katılan ve yazıtın Çince bölümünde adı *Apo / Apa Çor Tigin* olarak belirtilen bu kişi eğer bögü bilge t(e)ngri ḳaṇ / Bögü Bilge Tengri Han değilse o zaman bu durum Karı Çor Tigin'in babası Çabış Tigin'in Bögü Bilge Tengri Han'dan başka (Karı Çor Tigin'den yaşça büyük) başka bir oğlunun daha olduğu anlamına gelir.

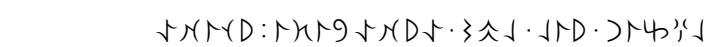

Karı Çor Tigin'in aile büyükleri (Tasarım: Levent ALYAP)

- **Yazıtın Sonuç Bölümü:**

Karı Çor Tigin yazıtının **sonuç bölümü** iki cümleden oluşmaktadır. Birinci cümlede Tabgaç / Tang imparatorunun Karı Çor Tigin öldükten sonra onun adına mezar yaptırdığı ve yoğ / ölüm (tören)i düzenlettiği; ikinci cümlede ise Karı Çor Tigin'in mezarının ve ölüm töreninin yapıldığı tarih dikkatlere sunulmaktadır.

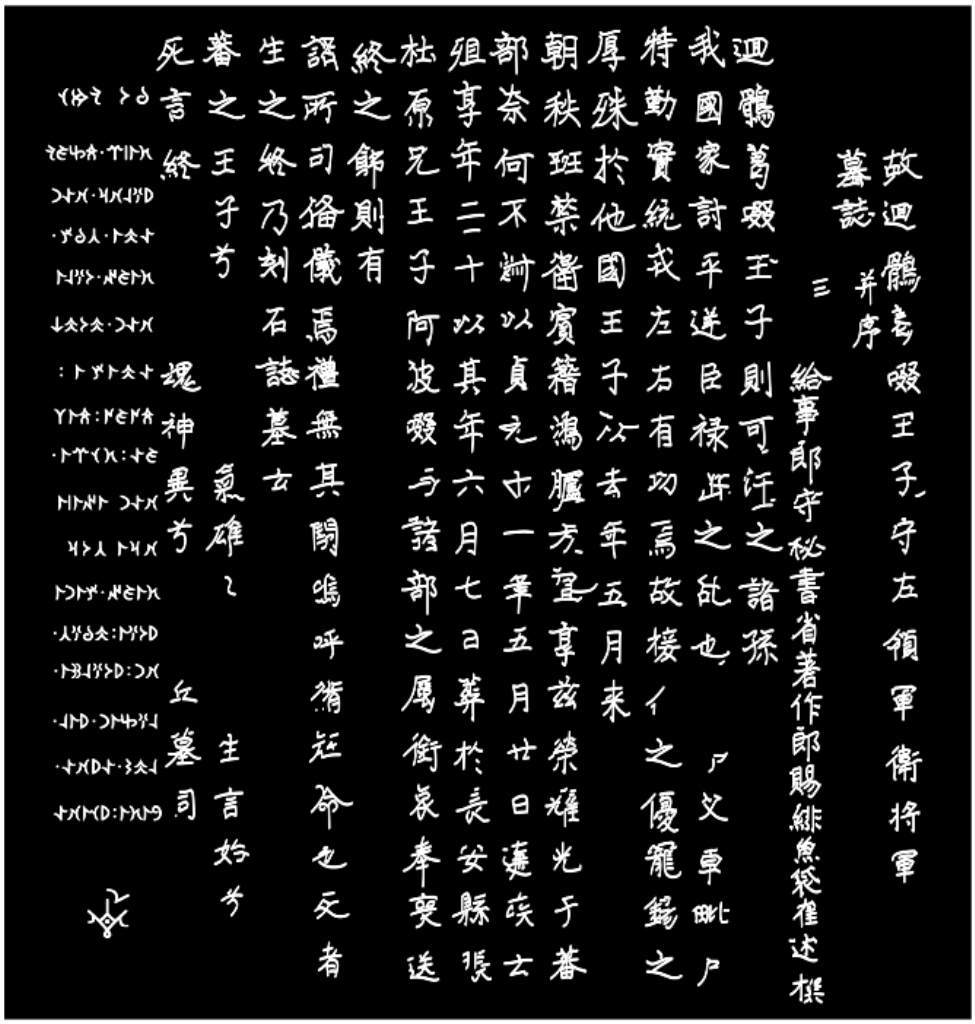
ṣını ẏoġı : ṭ(a)ḅġ(a)ç ḳ(a)ṇ ẏoġl(a)ḍı l(a)ġzın ẏıl (a)lṭ(ı)nç aẏḳa yiti : ẏangıḳa:

(Karı Çor Tigin'in) mezarı (ve) yoğ / ölüm (tören)i Tabgaç / Tang imparatoru (tarafından) domuz yılı(nın) altıncı ayının yedisinde (7 Haziran 795 tarihinde) yapıldı.

Karı Çor Tigin yazıtının Çince bölümünde yer alan ifadelerde *Karı Çor Tigin'in henüz 20 yaşında iken 20 Mayıs 795 tarihinde hastalanıp öldüğü; yoğ töreninin ise 7 Haziran 795 tarihinde düzenlendiği; bu törene Tang imparatorunun emriyle devletin önde gelen*

bürokratlarının ve Karı Çor Tigin'in (başta Ağabeyi Apa Çor Tigin olmak üzere) yakınlarının da katıldığı belirtilmektedir.

Yazıtın Çince bölümünde yer alan ifadelerden yazıtın (Kök)türk harfli Türkçe bölümünde geçen tarih kaydının (*l(a)ġzın ẏıl (a)lṭ(ı)nç aẏḳa yiti ẏangıḳa*) Karı Çor Tigin'in öldüğü tarih değil; yoğ / ölüm töreninin düzenlendiği tarih olduğu anlaşılmaktadır.

Karı Çor Tigin yazıtının Cengiz ALYILMAZ tarafından metin tamiri yapılmış yazılı yüzeylerinin konumunu yansıtan bir görüntü
(Çizim: Levent ALYAP)

3.6.2. Metnin Söz Varlığı ile İlgili Bazı Açıklamalar:

Karı Çor Tigin yazıtı, ihtiva ettiği söz varlığı bakımından (Kök)türk ve Uygur dönemlerinin kağanlarına ve kumandanlarına ait yazıtlarla karşılaştırıldığında yazıtın küçük bir yazıt olduğu görülür. Ancak kullanılan kavram işaretlerinin önemli bir kısmının akrabalık adlarından ve unvanlardan oluşması; diğer kavram işaretlerinin de eski Türk dilinin, tarihinin, kültürünün, yaşayış ve inanış sisteminin kültürel kodlarını / şifrelerini bünyelerinde barındırmaları bu yazıtı da diğer yazıtlar kadar önemli kılar.

Karı Çor Tigin yazıtında geçen söz konusu kavram işaretleri şunlardır:

(a)l̤t̤(ı)nç, aṭ, aṭı, aẏ, b(e)zg(e)k, bilge, bögü, ḅu, ç(a)ḅ(ı)ş, çoṛ, ini, ḳaṇ / ḳ(a)ṇ (4), ḳ(a)ṛı, k(i)m, l̤(a)ġzıṇ, oġ(u)l̤, şıṇ, t̤(a)ḅġ(a)ç, t(e)ngri, tig(i)n (2), ti-, ṭuṭuk, ẏaġl̤(a)ḳ(a)ṛ, ẏangı, ẏıl̤, yiti, ẏoġ, ẏoġl̤(a)-.

Karı Çor Tigin yazıtında geçen kavram işaretlerinin eski Türk yazıtlarının (Orhun yazıtlarının, Yenisey yazıtlarının, Dağlık Altay yazıtlarının, Talas yazıtlarının…) söz varlığı ile sonraki dönemlerde yazılan ve Türkçenin temel kaynakları olma özelliği taşıyan eserlerin söz varlığıyla bütünlük arz etmesi söz konusu eserleri vücuda getirenler arasındaki dil ve kültür bağını yansıtması bakımından da dikkate değerdir.

Karı Çor Tigin yazıtında geçen kavram işaretlerini hem yazıtın metninin ve öneminin daha iyi anlaşılabilmesi hem de sonraki dönemlerde yapılacak çalışmalara da kaynak teşkil etmesi bakımından açıklamak yararlı olacaktır:

- **ḅu**(𐰚𐰃):

En yakında bulunan canlı ve cansız bir varlığı (kişiyi, nesneyi, objeyi…) işaret etme / gösterme yoluyla belirten **bu** kavram işareti, sözcük türü olarak Türkçe'de (şu, o; bunlar, şunlar, onlar ile birlikte) gösterme / işaret zamirleri içinde yer almaktadır.

Bu kavram işareti, Karı Çor Tigin yazıtının 1. satırında Karı Çor Tigin'in mezarını karşılamak için kullanılmış; geçtiği cümlenin de öznesini oluşturmuştur: **ḅu /** k(i)m(i)ng ***Bu (mezar)*** */ kimin(dir)?*

Bu sözcüğü hem zamir hem de sıfat olarak (yalın ve üzerine ek almış şekilleriyle) Eski Türkçe Döneminden başlamak üzere Türkçenin temel kaynaklarında, günümüz Türk lehçe ve ağızlarında kullanım oranı en yüksek olan kavram işaretlerinden birini oluşturmaktadır:

𐰇𐰼𐰓𐰏𐰣 : 𐰉𐰓𐰍𐰃 𐰚𐰃 : 𐰔𐰃𐰍 : 𐰉𐰼𐰽𐰉𐰺 : 𐰋𐰾𐰍𐰃 : 𐰽𐰇𐰏𐰣𐰃 : 𐰉𐰍𐰉𐰼𐰽𐰇 : 𐰴𐰇𐰉𐰼𐰽𐰇

t(e)ŋ̂ri t(e)g : t(e)ŋ̂ride : ḅoḷm(ı)ş : türük̲ : bilge : ḳ(a)ġ(a)ṇ : ***ḅu*** *ödke : oḷ(u)ṛṭ(u)m* (KT G1).

𐰚𐰇𐰏 : 𐰏𐰃𐰼𐰉 : 𐰃𐱅𐱃𐰉 : 𐰘𐰽𐰺𐰴 : 𐰓𐰘𐰏𐰚

*türük : b(e)gl(e)r : ḅoḍ(u)ṇ : **ḅuṇı** : (e)şid(i)n̂g* (BK K8).

𐰴𐰇𐰴𐰘𐰏𐰚𐰽𐰺 : 𐰽𐰏𐰽𐰃 𐰽𐰇𐰚𐰋𐰃 : 𐰉𐰋𐰃𐱅𐱃𐰉 𐰆𐰘𐰏𐰚 𐰼𐰉 𐰼𐰋𐰇𐰚𐰃𐰘𐰏𐰋𐰉𐰘𐰋𐰚

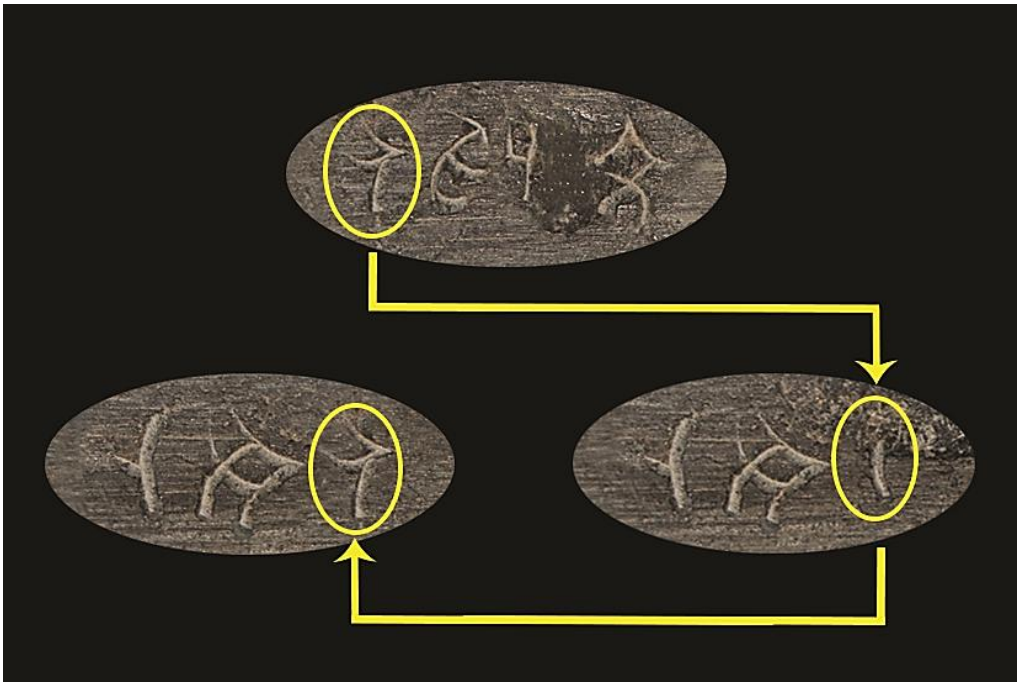
𐰴𐰇𐰴𐰚𐰘𐰺𐰏𐰽 : 𐰽𐰉 𐰺𐰽𐰚𐰺𐰏𐰚 :

*t(e)n̂gri ẏ(a)ṛ[(ı)ḳ(a)zu **ḅu** ṭürük ḅoḍ(u)ṇ (a)ṛa : ẏ(a)ṛ(ı)ḳ[(ı)ġ ẏ(a)ġıġ : y(e)ltürm(e)d(i)m : tüg(ü)nl(ü)g (a)ṭ(ı)ġ : yüg(ü)rtm(e)d(i)m* (BT 53-54).

- **[k](i)m** (𐰴𐰍< 𐰴𐰼):

Karı Çor Tigin yazıtının 1. satırında geçen ve tarafımızdan **kim** olarak okunan sözcüğün ilk harfinin (𐰼 / k) üst kısmı geride kalan tarihî süreçte (sert bir darbeye maruz kaldığı için) kırılıp dökülmüştür: 𐰴𐰼 > 𐰴𐰍

Yazıt üzerinde yapmış olduğumuz epigrafik incelemeler ve fotogrametrik ölçümler sonucunda üst kısmı kırılan harfin (𐰍) ikinci satırda geçen b(e)zg(e)k / 𐰼𐰆𐰲𐰃 kelimesinin sonundaki 𐰼 harfi ile aynı paleografik ve kaligrafik özelliklere sahip olduğu tespit edildi. Söz konusu sözcüğün anlamı ve metin içindeki işlevi de dikkate alınarak **k(i)m** şeklinde okunmasına karar verildi.

"kim" sözcüğü ile ilgili metin tamirini yansıtan görüntü[8]

[8] Tarafımdan yapılan metin tamirlerinin görüntülerinin hazırlanmasında yardımlarını gördüğüm doktora öğrencilerim Arş. Gör. Onur ER'e, Arş. Gör. İsmail ÇOBAN'a ve Arş. Gör. Nurşat BİÇER'e teşekkür ederim.

"*Hangi kişi?*" anlamına gelen **kim** sözcüğü Türkçe'de sözcük türü olarak soru zamirleri içinde yer almakta ve cümle ögesi (özne, nesne, tümleç, yüklem) olarak da kullanılmaktadır:

Kim sözcüğü üzerine aldığı belirten / tamlayan hâli ekiyle (/+**Ing**/) birlikte çalışmamıza konu olan metinde geçtiği yan cümlenin (isim cümlesinin) **yüklem**inin bir kısmını (belirten ögesini) oluşturmaktadır: ḅu [ṣın] **k(i)m**(i)ng [ṣını erür] "*Bu (mezar)* ***kimin*** *(mezarıdır)?"*

Kim, (Eski Türkçe Dönemi eserleri başta olmak üzere) Türkçenin temel kaynaklarında kullanım sıklığı / oranı en yüksek olan kavram işaretlerinden biridir.

: 𐰋𐰺𐰼𐰺𐰃 : 𐰉𐰍𐰋𐰇𐰠𐰢𐰣 : 𐰋×𐰀 : 𐰆𐰾𐰏𐰃 : 𐰉𐰍𐰽𐱁𐰴 : 𐰢𐰽𐰏 : 𐰓𐰍𐰣𐰋 …

𐰉𐱁𐱁𐰋 𐰼𐰺 : 𐰢𐰋𐰣𐰍𐰣𐰋 : 𐰢𐰋𐰽 : 𐰆𐰾𐰏𐰃 : 𐰓𐰍𐰣𐰋 : 𐰍𐰀𐰼𐰢𐰽𐰋 : 𐰍𐰉𐰖𐰇𐰋𐰺

𐰢𐰣𐰺𐰏 : 𐰢𐰋𐰍 : 𐰆𐰾𐰏𐰃 : 𐰓𐰍𐰣𐰋

... türük : oġ(u)z : b(e)gl(e)ri : ḅoḍ(u)ṇ : (e)ş(i)d(i)nĝ : üze t(e)nĝri : ḅ(a)ṣm(a)ṣ(a)ṛ : (a)ṣra yir : t(e)l(i)nm(e)s(e)r : türük : ḅoḍ(u)ṇ : (e)l(i)nĝ(i)n : törünĝ(i)n : ***k(i)m*** *(a)ṛt(a)tı [uḍ(a)çı (e)rti : türük : ḅoḍ(u)ṇ (e)rt(i)n] ökün* (KT D 22- 23).

ay yekler trkin maŋa sözleŋler meniŋ balıḳımtaḳı budunuġ buḳunuġ negülüp ölürürsizler sizlerke bu balıḳḳa kirgülüg küç küsün ***kim*** *birdi* (ÇB, 25-28).

kiminĝ *erdemi bolsa atı yorır / ḳalı bolmasa erdem atsız karır* (KB, 2645)

- **tiser** (𐰚𐰇𐰴𐰍):

tis(e)r sözcüğü **ti-** (te-> de-) fiili ile **şart eki**nden (/-sAr/ > /-sA/) oluşmaktadır. Sözcük Karı Çor Tigin yazıtına ait metinde *dese(niz), de(r)se(niz), sorsa(nız)* anlamlarında kullanılmıştır.

Eski Türkçe Dönemine ait eserlerde **tis(e)r**'in (**ti-** fiili + **/-sAr/** eki) birlikte kullanılarak şartlı birleşik cümlelerin yapımında kullanıldığı; genelde zaman tümleçlerini yaptığı bilinmektedir. Örnek:

𐰃𐰇𐰺𐰃 : 𐰆𐰾𐰏𐰃 : 𐰓𐰍𐰣𐰋 : 𐰚𐰇𐰴𐰋 𐰢𐰉𐰘𐰆𐰾𐰏 : 𐰉𐰢𐰘 : 𐰢𐰋𐰺𐰃𐰣𐰋 : 𐰸𐰉𐰖 : 𐰘𐰸𐰏 : 𐰘𐰉𐰍𐰘

bir(i)ye : çuġ(a)ẏ : yış : tög(ü)lt(ü)n : ẏ(a)zı : ḳooṇ(a)ẏin ***tis(e)r*** *: türük : ḅoḍ(u)ṇ : öls(i)k(i)g* (KT G 6-7)

tamuda ört içinte örtenü turur tınl(ı)ġḳa ince tip ***tiser*** *kel sini ölüreyin bu emgektin oz-ġıl tengri yirinte toġġay-s(e)n* ***tiser*** *alḳu tamuluḳlar barça turup ḳataġ ünin ḳıḳrışu ince tip tiyürler* (Uig IV C 17-24)

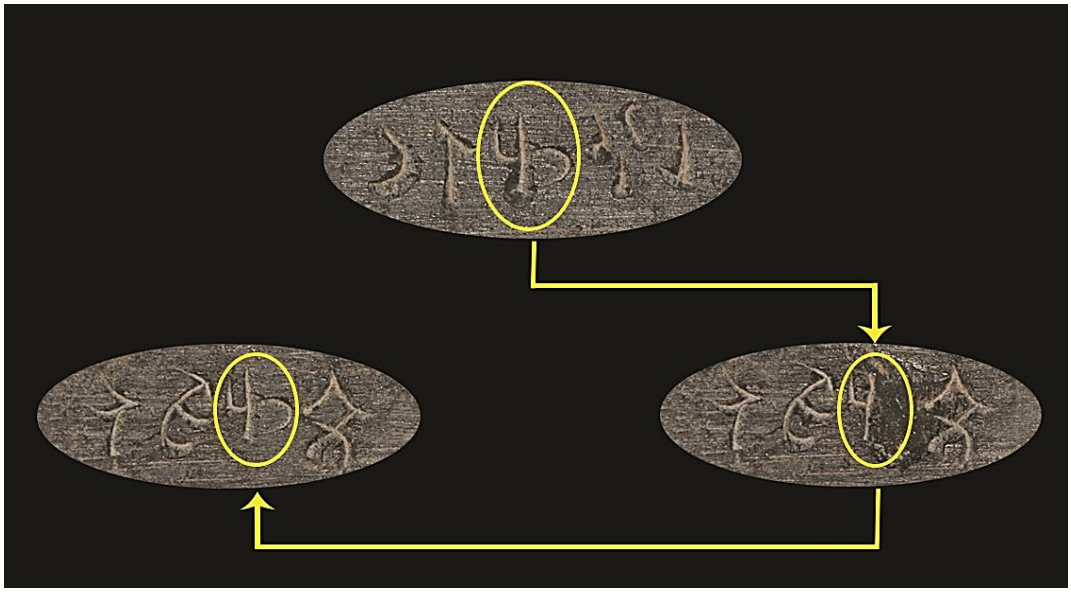
neṭegin tip ***tiser*** *ol sudur-ta sözlemeki erser . öçmekig oḳşatı-sız tip. eksük erür anda tılṭaġ tigüçi ujik* (ÜY, 113b 6-8).

- **b(e)zg(e)k** (𐰚𐰉𐰓𐰍< 𐰚𐰉𐰴𐰍): ·

Karı Çor Tigin yazıtının 2. satırında geçen ve tarafımızdan **b(e)zg(e)k** olarak okunan sözcüğün ikinci harfinin (𐰴/ z) sağ tarafı geride kalan tarihî süreçte (sert bir darbeye maruz kaldığından) kırılıp dökülmüştür:

𐰚𐰉𐰴𐰍> 𐰚𐰉𐰓𐰍

Yazıt üzerinde yapmış olduğumuz epigrafik incelemeler ve fotogrametrik ölçümler sonucunda kırılan harfin (𐰓) yazıtın 15. satırında geçen **ḷ(a)ġzıṇ** / 𐰋𐰃𐰴𐰼𐰇 kelimesinin bünyesindeki 𐰴 harfi ile aynı paleografik ve kaligrafik özelliklere sahip olduğu tespit edildi. Bunun üzerine söz konusu sözcüğün anlamı ve metin içindeki işlevi de dikkate alınarak **b(e)zg(e)k** (𐰚𐰉𐰴𐰍) şeklinde okunmasına karar verildi.

"b(e)zg(e)k" sözcüğü ile ilgili metin tamirini yansıtan görüntü

Karı Çor Tigin yazıtının epigrafik belgelemesini yaparken metin tamiri, okuma ve anlamlandırma hususunda üzerinde en fazla durulan sözcüğün **b(e)zg(e)k** (𐰚𐰉𐰴𐰍) kavram işareti olduğunu belirtmek isterim. Söz konusu kavram işaretinin metin tamiri yapılıp **b(e)zg(e)k** olarak okunması gerektiği kesinlik kazandıktan sonra bu kavram işaretinin ***süs, bezek*** anlamına gelen bir sözcük mü yoksa ***sıtma*** anlamına gelen bir sözcük mü olduğu üzerinde duruldu.

B(e)zg(e)k kavram işaretinin yazıtın üçüncü satırında geçen ẏaġḷ(a)ḳ(a)ṛ ḳaṇ (𐰋𐰃𐰇 · 𐰴𐰇𐰼𐰃𐰆) sözcük öbeğinin sıfatı olduğu da göz önünde bulundurularak sözcüğün ***sıtma*** anlamına gelen **b(e)zg(e)k** kelimesiyle ilgili olduğu görüşüne varıldı. Bu anlamlandırmanın

yapılmasında Türkçenin temel kaynaklarında ve Türk lehçe ve ağızlarında ***süs, bezek*** anlamlarına gelen **b(e)zg(e)k** sözcüğünün bulunmamasının da etkili olduğunu belirtmek isterim.

B(e)zg(e)k kavram işareti eski Uygur Türkçesi metinlerinde ve sonraki dönemlere ait yazı kaynaklarda geçen **bez-** / **bes-** (titre-) fiili ile fiilden isim yapan **/-GAK/**[9] biçim biriminden oluşmaktadır.

B(e)zg(e)k sözcüğü de hem Eski Uygur Türkçesi Dönemi metinlerinde hem sonraki dönemlere ait yazılı kaynaklarda hem de günümüz lehçe ve ağızlarının büyük bölümünde ***sıtma, sıtma hastalığı*** anlamlarında kullanılmıştır:

béz-: *titre-* (DLT II, 8; EUTS, 1968: 40);

*anın korkdı **bez**ti*: *O bu yüzden korktu ve titredi* (TT II 6, 32; Clauson, 1972: 389).

*er tumlugdın **bez**di*: *Adam soğuktan titredi* (DLT II, 8).

bézik béz-: *titre-, titreme titre-* (DLT I, 385).

bezgek / bézgek / bizgek / bizkek / bezek: *kuvvetli ateş; titreme, titretici sıtma* (DLT II, 289; EUTS, 1968: 40; KTS, 1993: 38, 43; YUTS, 1995: 37; KTLS, 1991: 776-777; DTS II, 1965: 652).

Türkçenin tarihî kaynaklarında, yaşayan Türk lehçe ve ağızlarında ***sıtma*** anlamında kullanılan **b(e)zg(e)k** kavram işaretinin Karı Çor Tigin yazıtında Yaglakar Han'ın sıfatı olarak ***titreten, titretici; bezdiren, bezdirici; korkutan, korkutucu; ürkütücü; görkemli, heybetli*** anlamlarında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim iletişimde verici mesajını etkili kılmak, ona derinlik kazandırmak, kuvvetlendirmek ve vurgulamak için mesajın aktarımında kullandığı kavram işaretlerini gerçek anlamları dışında kullanabilmekte ve on(lar)a benzetme yoluyla daha derin ve daha etkileyici anlamlar kazandırabilmektedir. **B(e)zg(e)k** kavram işareti de Uygurların efsanevi kağanı ve kumandanı olan Yaglakar Han'ın savaşçılığını, kahramanlığını, düşmanlar karşısındaki titretici, korkutucu tavrını, acımasızlığını belirtmek amacıyla (metaforik görevle) kullanılmıştır.[10]

[9] Eski Uygur Türkçesi Dönemine ve sonrasına ait eserlerde **/-GAK/** biçim birimiyle yapılmış başka kavram işaretleri de bulunmaktadır: ar-**kag** *(mekik*), or-**gak** (*orak)*, kız-**gak** (*hasis, kıskanç*), iç-**kek** (*şeytan*), yum-**gak** (*yumak*), ay-**gak** (*konuşkan, dedikoducu*) ... (Eraslan, 2013: 105; Güner, 2013: 137).

[10] Lakaplar bir kişiye, bir aileye, bir sülaleye, boya… herhangi bir özelliğinden veya davranışından dolayı verilen / takılan kavram işaretleridir. Yaglakar Han'ın adının önünde bulunan ve olumsuz anlam taşıyan **b(e)zg(e)k** sıfatına benzer sıfatlar / lakaplar sonraki dönemlerde hüküm süren Türk boy ve topluluklarının / devletlerinin kağan ve kumandanları için de yakıştırılmıştır. Bunun en karakteristik örneklerinden birini Osmanlı Devletinin XI. padişahı; meşhur hükümdar Yavuz Sultan Selim'in / I. Selim'in (*doğ.* 10 Ekim 1470 - *öl.* 21/22 Eylül 1520) lakabı oluşturur. Sert mizacı, kararlılığı, savaşçılığı ve babası II. Bayezıd'ı tahttan indirmesi yüzünden kendisine yakıştırılan **yavuz** (*kötü, çirkin, pis*) lakabı zamanla I. Selim'in adının vazgeçilmez bir parçası hâline gelmiştir.

- **ẏaġl(a)ḳ(a)ṛ ḳaṇ**(𐰴𐰍 · 𐰀𐰍𐰃𐰘𐰉):

ẏaġl(a)ḳ(a)ṛ ḳaṇ kavram işareti **ẏaġl(a)ḳ(a)ṛ** (𐰀𐰍𐰃𐰘𐰉) ve **ḳan** (𐰴𐰍) sözcüklerinden oluşmaktadır. Bu kavram işareti hem Uygurların efsanevi kahramanı Yaglakar Han'ın adı olarak hem de Yaglakar Han'ın da mensubu bulunduğu Dokuz Uygur boyundan birinin adı olarak kullanılmıştır.

Bezgek Yaglakar Han'ı tasvir eden bir görüntü (Tasarım: Levent ALYAP)

Bilindiği üzere Ötüken Uygur Devleti, 795 yılına kadar Yaglakar boyundan gelen kağanlar tarafından yönetilmiş; 795 yılında Kağan Ay Çor'un ölümünün ardından oğlu olmadığı için tahta herkesin çok sevdiği Ediz boyundan başvezir Kutlug Bilge getirilmiştir. "Ay Tengride Ülüg Bulmış Alp Ulug Bilge Kağan" sıfatıyla tahta geçen Kutlug Bilge de Ediz boyundan olmasına rağmen soyluluğun, seçkinliğin, saygınlığın, cesaretin ve kahramanlığın sembolü olarak kabul edilen "Yaglakar" unvanını kullanmıştır.

Yaglakar boyunun adı diğer Uygur boylarının adlarıyla birlikte Çin kaynaklarında da geçmektedir: *Yüe-lo-ko (**Yaglaka**r), Hu-to-ko (Uturkar), To-lo-wu / Hou (Kürebir), Mo-Ko-si-k'i (Bakasıkır), A-vu-ti (Ebirçeg), Ko-sa (Kasar), Hu-Wu-su, Yüe-wu-ku (Yagmurkar), Hi-Ye-Vu (Aymur / Eymür)* (İzgi, 1986: 13; Hamilton, 1997: 187-232; Mackerras, 2000: 421-440; Çandarlıoğlu, 2004: 56; Gömeç, 2008: 257-264; Mert, 2009: 22-23; Ercilasun, 2009: 5-12; Almas, 2010: 131-135).

ẏaġḷ(a)ḳ(a)ṛ ḳaṇ kavram işareti Ötüken Uygur Döneminin (Kök)türk harfli yazıtları içinde ayrı bir yere ve öneme sahip olan ancak vücuda getirildiği Moğolistan topraklarında kaybolup bugün yeri bilinmeyen Suci yazıtında da geçmektedir:

𐽆𐽼 : 𐽅𐽺𐽹 : 𐽇𐽆𐽄𐽅𐽆 𐽼𐽇𐽹𐽺: 𐽅𐽽 : 𐽃𐽆 : 𐽄𐽆𐽺𐽹𐽃 : 𐽅𐽇𐽆𐽼𐽅𐽅𐽉 : 𐽄𐽹𐽺𐽃𐽹
𐽆𐽼 : 𐽃𐽺𐽄𐽃 : 𐽺𐽺𐽼𐽹𐽆 : 𐽅𐽺𐽃𐽹𐽺

*uẏġuṛ : yir(i)nte : **ẏ(a)ġḷ(a)ḳ(a)ṛ : ḳ(a)ṇ:**ṭa k(e)lt(i)m ḳırḳ(ı)z : oġḷı : m(e)n ḅoẏḷa : ḳuṭḷ(u)ġ : ẏ(a)ṛġ(a)ṇ : m(e)n* (Sü 1-3; Sertkaya, 2001: 307-312).

ẏaġḷ(a)ḳ(a)ṛ kavram işaretinin belirtilen ögesini oluşturan; eski Türk boy ve topluluklarının en üst seviyedeki yöneticilerinin unvanlarından biri olan ve ***han***, ***kağan***, ***sultan, hükümdar, bey, başkan, reis***... anlamlarına gelen **ḳaṇ** (𐽃𐽹𐽆) sözcüğü de eski Türk yazılı belgelerinde kullanım sıklığı en fazla olan kavram işaretleri arasında yer almaktadır. Aralarında anlam farkı bulunmasına karşın **ḳaṇ** (𐽃𐽹𐽆), sözcüğü ile **ḳ(a)ġ(a)n (𐽃𐽺𐽄)** kavram işaretleri (unvanları) eski Türk yazıtlarında zaman zaman birbirinin yerine de kullanılmıştır (Alyılmaz, 2008: 49-60).

: 𐽉𐽻𐽹𐽇 𐽆𐽺𐽃𐽄 : 𐽺𐽓𐽇𐽃𐽄 : 𐽺𐽆𐽋𐽻 : 𐽅𐽻𐽇𐽹𐽇𐽅 : 𐽆𐽊𐽻𐽇𐽹𐽇 𐽆𐽺𐽃𐽄 : 𐽃𐽻𐽹𐽇 𐽋𐽓𐽆𐽋
: 𐽉𐽻𐽹𐽇 : 𐽆𐽋𐽃𐽄 : 𐽻𐽋𐽓𐽅 𐽄𐽆 : 𐽹𐽓𐽺𐽻𐽋𐽅𐽇 : 𐽺𐽓𐽋𐽋 : 𐽺𐽓𐽇𐽋𐽉 𐽇𐽃𐽆 : 𐽅𐽄𐽇𐽹𐽇𐽅𐽹𐽅
𐽋𐽓𐽋𐽉

*türk ḅoḍ(u)ṇ **: ḳ(a)ṇ**in ḅuḷm(a)y(i)n : ṭ(a)ḅġ(a)çda : (a)ḍṛ(ı)ltı : **ḳ(a)ṇ**ḷ(a)nṭı **: ḳ(a)ṇ**in ḳooḍ(u)p : ṭ(a)ḅġ(a)çḳa : ẏ(a)ṇa iç(i)kdi : ṯ(e)ṉġri : (a)ṉça t(e)m(i)ş (e)r(i)nç **: ḳ(a)ṇ** b(e)rt(i)m : **ḳ(a)ṇ**(ı)ṉġ(i)n : ḳooḍ(u)p : iç(i)kd(i)ṉġ* (T 2-3).

𐽋𐽻𐽇𐽺𐽓𐽄𐽌 : 𐽆𐽺𐽃𐽄 : 𐽋𐽻𐽄𐽄𐽹𐽍 : 𐽋𐽻𐽋𐽉𐽌𐽌 : 𐽌𐽻𐽄𐽓𐽺𐽇 : 𐽺𐽌𐽌 : 𐽃𐽄

***ḳ(a)ṇ**ı : süsi : t(e)r(i)lm(i)ş : sünġ(ü)şd(ü)m(i)z : ṣ(a)nçḍ(ı)m(ı)z : **ḳ(a)ṇ**in : öl(ü)rt(ü)m(i)z* (T 28).

: 𐽌𐽹𐽋𐽻𐽅 : 𐽍𐽃𐽄 𐽋𐽺𐽆𐽇

*uẏġ(u)ṛ **ḳ(a)ṇ**(ı)m : ṭuṭ(u)ḷm(ı)ş* (Tes yazıtı B 4; Mert, 2009: 124).

- **aṭı (𐰀𐱃𐰼<𐰀 + 𐱃𐰼):**

Karı Çor Tigin yazıtının 4. satırında geçen **aṭı** (𐰀𐱃𐰼) kavram işareti **aṭ** (𐱃𐰼) / (ad) sözcüğü ile Türkçede belirtilen / tamlanan hâlinin yapımında kullanılan /+I/ biçim biriminden[11] oluşmaktadır. Belirtili bir isim tamlamasının belirtilen / tamlanan kısmını oluşturan bu kavram işareti ***adı; kimliği; şeceresi*** anlamına gelmektedir. Bu ifade Türk boy ve topluluklarının sonraki dönemlere ait mezar taşlarında da benzer şekillerde ifade edilmiştir.

Aṭ (𐱃𐰼) / (ad) kavram işareti Eski Türkçe Dönemine ait eserlerde, Türkçenin tarihî kaynaklarında olduğu gibi Türkiye Türkçesinde, Türk lehçe ve ağızlarında aynı anlamlarda kullanılmaktadır:

𐰺 𐰸𐰍𐰾𐰆𐰃 𐰴𐰀𐰍 : 𐰸𐰍𐰸𐰃 𐰴𐰉𐰃 : 𐰃𐰋𐰇𐰴 : 𐰍𐰾𐰋𐰾𐰆𐰉𐰇 : 𐰋𐰋𐰍𐰇 𐰋𐰆 : 𐰸𐰍𐰾𐰍𐰆 : 𐰓𐰸𐰋𐰴

𐰺 𐰍𐰾𐰋𐰾𐰆𐰉 𐰇𐰇 : 𐰋𐰋𐰍𐰇 𐰋𐰆 : 𐰍𐰾𐰍𐰆 : 𐰓𐰸𐰋𐰴 : 𐰋𐰸𐰀𐰇𐰸𐰋𐰸𐰋 : 𐰋𐰸𐰀𐰃 : 𐰺𐰴𐰸𐰴𐰃𐰋𐰋

𐰺 𐰾𐰸𐰋𐰾𐰍𐰾𐰆𐰃 : 𐰍𐰸𐰃 : 𐰋𐰸𐰀𐰃𐰆𐰾 : 𐰃𐰋𐰋𐰋 : 𐰃𐰋𐰴

türük : boḍ(u)ṇ(u)ġ ***: (a)ṭı*** *küsi : yoḳ boḷm(a)zuṇ : tiy(i)n : ḳ(a)nĝ(ı)m ḳ(a)ġ(a)ṇ(ı)ġ : ög(ü)m ḳ(a)ṭuṇ(u)ġ : köt(ü)rm(i)ş : t(e)nĝri : il bir(i)gme : t(e)nĝri : türük : boḍ(u)ṇ : **(a)ṭı** küsi : yoḳ boḷm(a)zuṇ [tiy(i)n : öz(ü)m(i)n : oḷ t(e)nĝri] ḳ(a)ġ(a)ṇ : oḷ(u)rṭdı (e)r(i)nç* (KT D 25-26).

ayıġ ḳılmaḳḳa bütün yirtinçüde ayıġ ***aṭı*** *yadılur* (Uig IV C 123-124).

taḳı yime kim ḳayu tınlıġ ḳuanşi im pusar ***aṭ****ın uzun turḳaru a(tasar) tünle küntüz* ***at****ayu tutsar antaġ oġrı bar uluġ otḳa kirser …* (Ku. 13-16, Tekin, 1960: 9-10).

aṭı *kötrülmişe bo sudur nom erdinig* (AY, 82/23).

ol üç nenĝ kiminĝ bolsa keldi ḳutı / bu üç nenĝ kiminĝ bolsa yitti ***aṭı*** (KB, 1676).

Ekleme: Yazıtta geçen ve anlamlı bir dil ögesiyle (**aṭ**) / (𐱃𐰼) görevli bir dil ögesinin (/+I/) / (𐰀) birlikte kullanımından oluşan **aṭı** (𐰀𐱃𐰼) kavram işaretini ***yeğen*** anlamına gelen **aṭı** (𐰀𐱃𐰼) şeklinde okumak da mümkündür.[12] Ancak bu durumda sözcüğün **aṭı** (𐰀𐱃𐰼) değil; **aṭışı** (𐰀𐰽𐰀𐱃𐰼) şeklinde yazılması gerekirdi. Nitekim yeğen anlamına gelen **aṭı** (𐰀𐱃𐰼) sözcüğü yazıtın 6. satırında üzerine almış olduğu belirtilen hâli ekiyle birlikte [(𐰀𐰽) / (/+(s)I/)] kullanılmıştır: 𐰀𐰽𐰀𐱃𐰼𐰇𐱃𐰾𐱃 · 𐰋𐰼𐰚 / ḳaṇ ṭuṭuk aṭışı.

[11] Bizim belirtilen / tamlanan hâli biçim birimi olarak değerlendirdiğimiz bu ek (/+(s)I/), Türkçe dil bilgisi kitaplarında iyelik III. teklik şahıs eki olarak kabul edilmektedir. Belirtilen / tamlanan hâli biçim birimi hakkında ayrıntılı bilgi için *bk.* Alyılmaz, 1994: 53; Gemalmaz, 2010: 261-265.

[12] Mehmet Ölmez, Karı Çor Tigin yazıtını esas alarak yazmış olduğu "Ermenice 'Torun'un Türkçesi Var mıydı?" başlıklı makalesinde aṭı sözcüğünü *torun* olarak anlamlandırmaktadır. (Ölmez, 2013: 88-89).

- **ç(a)ḅ(ı)ş (𐰇𐰃𐰴):**

Karı Çor Tigin yazıtında Karı Çor Tigin'in babasının adı olan **Ç(a)ḅ(ı)ş Tig(i)n**'in adında belirten ögeyi oluşturan (𐰇𐰃𐰴) kavram işareti Türkçenin bilinen en eski yazılı belgelerinde (Orhun yazıtlarında, Yenisey yazıtlarında, Ötüken Uygur Dönemi yazıtlarında…) hem askerî terim olarak ve hem de kişi adı olarak (**ç(a)ḅ(ı)ş** (𐰇𐰃𐰴 / 𐰋𐰇𐰴) / 𐰃𐰃𐰴) yer almaktadır:

: 𐰚𐱁𐰆𐰞 : 𐰃𐰓𐰇𐰺 : 𐰃𐰉𐰍 𐰋𐰆𐰍𐰉 : 𐰚𐰉𐰆𐰉𐰇 𐰃𐰍𐰍𐰣 𐰚𐰉𐰃 𐰚𐰇𐰓𐰺 : 𐰴𐰣𐰞𐰆 𐰚𐰓𐰉𐰇
: 𐰢𐰍𐰆 𐰉𐰋𐰞 : 𐰋𐰃𐰇 : 𐰋𐰍𐰉𐰞 : 𐰋𐰍𐰆𐰉𐰋 𐰉𐰋𐰔 : 𐰉𐰏𐰉𐰞 𐰚𐰓𐰋𐰓 : 𐰉𐰓𐰏𐰞 𐰚𐰓𐰆𐰋 : 𐰉𐰞𐰉𐰃

bilge ṭonyuḳuḳ : ḅuẏḷa ḅ(a)ġa ṭ(a)ṛḳ(a)ṇ birle : ilt(e)r(i)ş ḳ(a)ġ(a)ṇ : ḅoḷ(u)ẏ(ı)ṇ : b(i)rye : ṭ(a)ḅġ(a)ç(ı)ġ : önĝre ḳıṭ(a)nẏ(ı)ġ : ẏıṛẏa oġ(u)z(u)ġ : ük(ü)ş öḳ öl(ü)rti : b(i)lg(e)si : ***ç(a)ḅ(ı)şı*** *: b(e)n öḳ (e)rt(i)m* : (BT 6-7).

𐰋𐰍𐰆 𐰋𐰉𐰔𐰞 : 𐰋𐰇𐰴 : 𐰋𐰍𐰆 𐰋𐰃𐰋 : 𐰋𐰏𐰚𐰞 : 𐰢 𐰔𐰃𐰋𐰚𐰔𐰋 ...

ḳööl i(ç) çoṛ (a)nĉ(a)ḳ: b(i)lg(e)si : ***ç(a)ḅ(ı)şı*** *(e)rti : (a)lpı bük(e)si (e)rti* (KÇ 17).

𐰨𐰍𐰚𐰲:𐰚𐰇𐰋𐰍:𐰋𐰏𐰔𐰲:𐰃𐰢𐰔𐰲 𐰃𐰃𐰨 𐰋𐰇𐰋 ...

ç(a)ḅış *ṭoṇ ṭ(a)ṛḳ(a)ṇ : b(e)nĝüsi : tike : b(e)rt(i)m* (E 30-2; Useev, 2011: 468).

:𐰢𐰍 : 𐰃𐰓𐰔𐰇𐰃 𐰍𐰓𐰲 : 𐰋𐰃𐰨𐰃 : 𐰍𐰏𐰔 𐰴𐰃𐰍 …….𐰃 𐰃𐰴𐰔𐰨𐰋.…

uḍ(u)ṛġ(a)ṇ ḅu[ẏṛuḳı] ***ç(a)ḅ(ı)ş*** *s(e)nĝün : ḅoḍ(u)ṇı : ṭoḳ(u)z ḅ(a)ẏ(ı)ṛḳuu: (a)ḳ baş* (Ta. K 4; Mert, 2009: 187).

Ünlü Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-türk* adlı meşhur eserinde **ç(a)ḅ(ı)ş** sözcüğünü s*avaşta safları düzenleyen; savaş olmadığında ise askeri zulmetmeye bırakmayan kimse* şeklinde açıklamaktadır (DLT I, 368; Atalay, 1985: 368).

Ç(a)ḅ(ı)ş >… > çavuş kavram işareti bugün de başta Türkiye Türkleri olmak üzere Türk boy ve toplulukları arasında hem askerî terim hem de kişi adı olarak kullanılmaktadır.

Ekleme: Çavuş sözcüğünün **ç(a)ḅ** anlam ögesiyle (üzerine getirildiği ad soylu sözcüklerin anlamlarını kuvvetlendiren ve pekiştiren bazen de onlara çokluk anlamı katan) **/+Iş/** görev ögesinin birleşiminden oluşması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim ***ün, şan, şöhret*** anlamlarına gelen **çav** < çab sözcüğü ve bu sözcükten türemiş kavram işaretleri Eski Türkçe Dönemine ait pek çok eserde yer almaktadır:

bu himmet mürüvvet bile barsa ***çav*** */ bolur beg tileki yorır ötrü av* (KB 2125)

aḳı bolsa begler atı ***çavlan****ur / atı* ***çav****ı birle ajun beklenür* (KB 2050)

- **tig(i)n (𐰴𐰾𐰍𐰚):**

Karı Çor Tigin yazıtında iki kez geçen (*ç(a)ḅ(ı)ş tig(i)n, ḳ(a)rı çoŗ tig(i)n*) ve eski Türk boy ve topluluklarında *kağanın oğlu* ve *kardeşi* için kullanılan tig(i)n (𐰴𐰾𐰍𐰚) kavram işareti de Türkçenin bilinen en eski yazılı belgelerinde (Orhun yazıtlarında, Yenisey yazıtlarında, Ötüken Uygur dönemi yazıtlarında, Uygur yazılı eserlerinde…) en sık kullanılan sözcüklerden biridir. Sözcük geçtiği metinlerde hem cins ad hem de özel ad (sıfat tamlaması hâlindeki özel adların belirtilen ögesi) olarak kullanılmıştır:

𐰃𐰼𐰇𐰞𐰃𐰠 : 𐰞𐰍𐰆𐰍 : 𐰃𐰴𐰍𐰽 : 𐰼𐰃𐰠

in(ı)m : köl ***tig(i)n*** *: birle : sözl(e)şd(i)m(i)z* (KT D 26).

𐰼𐰇𐰍𐰍𐰽 : 𐰃𐰴𐰍𐰽 : 𐰖𐰞𐰉 : 𐰑𐰚 : 𐰞𐰃𐰼𐰞𐰇 : 𐰇𐰞 : 𐰞𐰃𐰖𐰇𐰞 : 𐰑𐰃𐰞𐰞 : 𐰃𐰠𐰍

yig(i)rmi : kün : oḷ(u)ṛ(u)p : ḅu ṭ(a)şḳa : ḅu : ṭamḳa : ḳoop : ẏoḷ(ḷu)ġ ***tig(i)n*** *: bitid(i)m* (KT GD)

𐰋𐰞𐰇𐰓𐰃 : 𐰃𐰴𐰍𐰽 : 𐰋𐰖𐰚

ozm(ı)ş : ***tig(i)n*** *: ḳ(a)ṇ ḅoḷm(ı)ş* (ŞU K 9; Mert, 2009: 216).

- **oġḷı**(𐰉𐰑𐰃𐰇 < 𐰉 + 𐰑𐰃𐰇):

Karı Çor Tigin yazıtının 5. satırında geçen **oġḷı** (𐰉𐰑𐰃𐰇) / (*oğlu*) kavram işareti **oġ(u)ḷ** (𐰑𐰃𐰆) / (*oğul*) sözcüğü ile Türkçede belirtilen / tamlanan hâlinin yapımında kullanılan /+I/ biçim biriminden oluşmaktadır.

Eski Türkçe Döneminin (bilinen) ilk eserlerinde genel olarak *(kız veya erkek)* ***çocuk*** anlamında kullanılan sözcük (oġ(u)ḷ / 𐰑𐰃𐰆), tıpkı Karı Çor Tigin yazıtında olduğu gibi (*ç(a)ḅ(ı)ş tig(i)n oġḷı*) sonraları (genelde) ***erkek çocuk*** anlamında kullanılmıştır:

𐰉𐰍𐰚𐰇 𐰋𐰍𐰽 : 𐰋𐰑𐰆𐰚 𐰃𐰉𐰇 𐰔𐰇𐰏 : 𐰉𐰍𐰚𐰇 𐰑𐰚𐰇 : 𐰋𐰑𐰆𐰚 𐰉𐰋𐰚 : 𐰔𐰇𐰲𐰚

b(e)gl(i)k : uṛı ***oġḷ****(u)nĝ : ḳuuḷ ḅoltı : (e)ş(i)l(i)k å̧ıız* ***oġḷ****(u)nĝ : künĝ ḅoltı* (KT D 24).

𐰺𐰘𐰇𐰺𐰴𐰑𐰃𐰍 : 𐰲𐰋𐰃𐰘𐰋 : 𐰉𐰑𐰆𐰚

oġḷı *: ḳ(a)nĝin t(e)g : ḳıḷ(ı)ṇm(a)ḍuḳ (e)r(i)nç̂* (BK D 6).

𐰋𐰇𐰉𐰽 : 𐰍𐰘𐰍𐰽 : 𐰉𐰴𐰚 : 𐰉𐰲𐰃 : 𐰃𐰋𐰉𐰺𐰺 : 𐰃𐰋𐰉𐰑𐰆𐰚 : 𐰇𐰴𐰚

oṇ oḳ : ***oġḷı****nĝa : ṭ(a)ṭınĝa : t(e)gi : ḅuṇı : körü : bil(i)nĝ* (BK K 15)

𐰘𐰃𐰺:𐰴𐰋𐰚𐰾 𐰲𐰇𐰍𐰽:𐰘𐰃𐰺 𐰉𐰑𐰆𐰚:𐰲𐰘𐰇𐰲:𐰲𐰇𐰍𐰽𐰃𐰴𐰑𐰇𐰆𐰇

(a)ŗşḷ(a)ṇ kül(i)g : tir(i)g : ***oġḷı*** *ben : kül(i)g ṭoġ(a)ṇ : b(e)n* (E 44-6; Useev, 2011: 494).

- **ṭuṭuk (𐰚𐰓𐰺𐰓):**

Ṭuṭuk (𐰚𐰓𐰺𐰓) sözcüğü, Karı Çor Tigin yazıtının 6-7. satırlarında yer alan 𐰴𐰍𐰴𐰓𐰃 𐰚𐰓𐰺𐰓·𐰋𐰃𐰉 *ḳaŋ* ***ṭuṭuk*** *aṭıṣı (Han Tutuk'un yeğeni)* kavram işaretinin tamlayan / belirten ögesinin içinde geçmektedir.

Türkçeye Çinceden (totok < *tuo-tuok; Tekin, 1988: 173; tutuk < dudu, to-tog; Nadelyaev *vd.,* 1969: 593; tutuk < tu-tu, Caferoğlu, 1968: 255) alıntılama yoluyla girmiş olan sözcük, Eski Türkçe Dönemi eserlerinde askerî ve idari terim olarak ***vali***, ***askerî vali*** anlam(lar)ında kullanılmakta ve bu unvanı taşıyan kişilerin adlarında geçmektedir:

adaḳ ṭuṭuḳ; alp ṭuṭuḳ; begü ṭuṭuḳ ḳïrḳu seŋün; buḳaġ ṭuṭuḳ; buzač ṭuṭuḳ; el toγan ṭuṭuḳ; yabaš tutuḳ; yaγmiš ṭuṭuḳ; kök amaš ṭuṭuḳ; köl i(ç) çor, künč ṭuṭuḳ; oŋ ṭuṭuḳ; ögün ṭuṭuḳ; örä bört ṭuṭuḳ; az apa ṭuṭuḳ; soyan ṭuṭuḳ; tay bilgä ṭuṭuḳ; toŋïtï ṭuṭuḳ; tura ṭuṭuḳ... (Nadelyaev *vd*., 1969: 593).

𐰴𐰺𐰴𐰇𐰠 : 𐰚𐰃𐰜𐰚𐰸 : 𐰓𐰾𐰺𐰾 𐰺𐰴𐰺𐰓

ḳooşu ***ṭuṭuḳ*** *: birle : sünĝ(ü)şm(i)ş* (KT K 1).

𐰚𐰇𐰃𐰴𐰠 : 𐰇𐰴𐰍𐰇𐰸 : 𐰓𐰾𐰺𐰾𐰼𐰇 ····𐰃𐰼

ṭ(a)b[ġ(a)ç o]nĝ ***ṭuṭuḳ*** *: b(e)ş tüm(e)n : sü k(e)lti* (BK D 25).

: 𐰽𐰋𐰇𐰍𐰛 : 𐰇𐰚𐰀𐰇𐰺𐰾𐰛 : 𐰓𐰾𐰺𐰾𐰾 𐰇𐰾 : 𐰚×𐰉𐰇𐰾𐰛𐰃𐰋𐰀𐰾 : 𐰋𐰽𐰴𐰛 : 𐰇𐰉𐰚𐰇𐰃𐰠𐰇

𐰚𐰴𐰼𐰾𐰼 𐰇𐰉𐰃

köl tig(i)n : ẏ(a)ḍ(a)ġ(ı)ṇ : opḷ(a)ẏu t(e)gdi : onĝ ***ṭuṭuḳ*** *: ẏuṛçin : ẏ(a)ṛ(a)ḳ](ı)ġ : (e)l(i)g(i)n ṭuṭḍı* (KT D 32).

𐰴𐰇𐰽𐰚𐰀 𐰺 : 𐰓𐰺𐰾𐰺 : 𐰚𐰇𐰋𐰴𐰾𐰋 𐰀𐰚𐰀

çik ḅoḍ(u)ṇḳa : ***ṭuṭuḳ*** *: (a)ṭ birt(i)m* (ŞU G 2; Mert, 2009: 242).

: 𐰇𐰚𐰀 : 𐰋𐰚𐰇𐰃𐰋𐰛 : 𐰽𐰋𐰺𐰚𐰀𐰽𐰽𐰚𐰀 : 𐰇𐰚𐰀 : 𐰋𐰚𐰇𐰃𐰋𐰛 : 𐰓𐰾𐰺𐰾𐰺 : 𐰚𐰉𐰽𐰚𐰀 𐰛𐰺

𐰇𐰼𐰇𐰖 : 𐰇𐰇𐰽𐰾 𐰴𐰋𐰴𐰾𐰋 : 𐰚𐰇𐰋

ṭ(a)ẏ bilge : ***ṭuṭuḳ*** *: ẏ(a)ḅ(a)ḳıṇ: üç(ü)n : bir (e)ki (a)ṭ(ı)ġ : ẏ(a)ḅ(a)ḳıṇ : üç(ü)n : ḳ(a)ṛa : ḅoğḍ(u)ṇ(u)m : ölt(ü)nĝ : y(e)td(i)nĝ* (ŞU D 5; Mert, 2009: 226, 230).

- **aṭışı (𐰀𐰍𐰀𐰢𐰃 < 𐰀𐰍𐰆 𐰀𐰢𐰃):**

Atışı (𐰀𐰍𐰀𐰢𐰃) sözcüğü, Karı Çor Tigin yazıtının 6-7. satırlarında yer alan ***ḳaŋ ṭuṭuk aṭışı*** *(Han Tutuk'un yeğeni)* kavram işaretinin tamlanan / belirtilen ögesi olarak geçmektedir.

Han Tutuk'u tasvir eden bir görüntü (Tasarım: Levent ALYAP)

Atışı (𐰀𐰍𐰀𐰢𐰃) belirtilen ögesi de **aṭı** (𐰀𐰢𐰃) / (*yeğen*) sözcüğü ile Türkçede belirtilen / tamlanan hâlinin yapımında kullanılan **/+sI/**[13] biçim biriminden oluşmaktadır. Atı sözcüğü Eski Türkçe Dönemi eserlerinde ***erkek kardeşin çocuğu; yeğen*** anlamlarında kullanılmaktadır.

𐰴𐰇𐰋𐰍𐰺 : 𐰃𐰏𐰋𐰇𐰉𐰍𐰽 : 𐰋𐰍𐰺 : 𐰃𐰏𐰋𐰉𐰣𐰣 : 𐰉𐰴𐰏𐰋𐰍𐰺 : 𐰏𐰴𐰋𐰍𐰺 : 𐰉𐰾𐰽𐰃

ḅunĉa : bit(i)g : bit(i)gme : köl tig(i)n : ***(a)ṭı****si : ẏoḷ(ḷu)ġ tig(i)n : bitid(i)m* (KT GD)

𐰴𐰇𐰏𐰣𐰖 𐰃𐰴𐰆 𐰃𐰴𐰃𐰏𐰘

y(e)g(e)n(i)m(i)n ***(a)ṭ(ı)****m(i)n kört(ü)m* (Sü 8; Sertkaya, 2001: 307-312).

Yong-Sŏng LI, *Türk Dillerinde Akrabalık Adları* adlı çalışmasında sözcüğün Türkçede geçmişte ***torun*** anlamında da kullanıldığını ve bugün Sarı Uygurcada yaşadığını belirtmektedir (Li, 1999: 206-208).

[13] Belirtilen / tamlanan hâlinin yapımında kullanılan **/+sI/** biçim birimi yazıtta 𐰣 şeklinde yazılmıştır.

- **bögü (𐰴𐰾𐰴𐱅):**

Bögü (𐰴𐰾𐰴𐱅) ve **bilge** (𐰚𐰾𐰇𐰴𐱅) kavram işaretleri, yazıtta birlikte yer alarak Karı Çor Tigin'in ağabeyi olan T(e)ngri Ḳaṇ (𐰉𐰚𐰍𐰴𐰇𐰃𐰞)'ın sıfatı / unvanı olarak kullanılmıştır.

Bögü ve **bilge** kavram işaretlerinin her ikisi de ***akıllı***, ***bilgili***, ***bilgin***, ***hakîm***… anlamlarına gelmektedir. Bu sebeple söz konusu sözcüklerin Eski Türkçe Dönemine ait metinlerde (hem cins ad hem de özel ad olarak) ya birbirlerinin alternatifi olarak kullanıldıkları veya anlamı pekiştirmek, etkili kılmak, vurgulamak ve güçlendirmek için **ikileme** olarak birlikte kullanıldıkları görülür.

Karı Çor Tigin yazıtında geçen 𐰉𐰚𐰍·𐰴𐰇𐰃𐰞 :𐰚𐰾𐰇𐰴𐱅:𐰴𐰾𐰴𐱅 / ***bögü : bilge : t(e)ngri ḳaṇ*** ifadesi de bunun açık göstergesidir.

Bögü Bilge Tengri Han'ı tasvir eden bir görüntü (Tasarım: Levent ALYAP)

Bögü ve bilge sözcükleri arasındaki anlam ilişkisine Kaşgarlı Mahmud *Divanü Lügati't-türk*'te (**bögü** sözcüğünü açıklarken) şöyle dikkat çekmektedir:

> ***bögü***:[14] *Bilgin, akıllı, hakîm.* ***Bilge*** *kelimesiyle birleştirilerek* ***bögü bilge***[15] *denir. Şu parçada da gelmiştir.*
>
> | | |
> |---|---|
> | *Biligni irdedim* | *Bilgiyi aradım* |
> | ***Bögü****ni udurdum* | *Akıllıyı / bilgiliyi seçtim* |
> | *Özümni adırdım* | *Kendimi ayırdım* |
> | *Yalgıl atım yazlınur* | *Ak yeleli atım çözülür* (DLT III, 228). |

Bögü / **bügü** sözcüğünün Türkçenin temel kaynaklarında geçtiği birkaç örnek cümleyi dikkatlere sunmak faydalı olacaktır:

: 𐰴𐰇𐰚 𐰆𐰃𐰴 : 𐰚𐰴𐰀 𐰋𐰉𐰚𐰾𐰆 : 𐰴𐰇𐰚 𐰆𐰃𐰴 : 𐰚𐰴𐰀 ....𐰋𐰺𐰾𐰆 𐰚𐰉

.....𐰃 𐰚𐰽𐰋𐰚 𐰆𐰚𐰋𐰇 : 𐰚𐰃𐰉𐰾𐰃 𐰋𐰽𐰴 𐰆𐰚𐰋𐰇 ..... : 𐰚𐰃𐰉𐰾𐰃 𐰉𐰚𐰇𐰾𐰋

(a)nˆa (a)ẏġuçı[si] y(e)me : b(e)n ök (e)rt(i)m : ẏ(a)ġıç(ı)si y(e)me : b(e)n ök (e)rt(i)m : ilt(e)r(i)ş ḳ(a)ġ(a)ṇḳa : [.....] türük ***b(ö)gü*** *ḳ(a)ġ(a)ṇḳa : türük bilge ḳ[(a)ġ(a)ṇḳa]...* (BT 49-50)

𐰋𐰏𐰣 𐰚𐰾𐰋𐰚 : 𐰃𐰉𐰺𐰾 : 𐰽𐰴 𐰺𐰴𐰃 : 𐰚𐰃𐰓𐰋𐰇 : 𐰋𐰽𐰋𐰴 : 𐰴𐰺 : 𐰽𐰾𐰋𐰓 𐰴𐰣𐰏

uṛ(u)nĝu kül(ü)g : ṭoḳ : ***bögü*** *: t(e)rk(e)ne : ḳanĝ(ı)m b(e)g : (e)rd(e)m (ü)ç(ü)n : birle ḅ(a)ṛḍı* (E 10-6; Useev, 2011: 422-423).

…𐰚𐰺𐰴𐰴𐰺 𐰋:𐰃𐰓𐰋𐰇 𐰋𐰽𐰴

b(ö)gü *t(e)rk(e)n : (e)r (e)rd(e)m(i)mde…* (E 52-2; Useev, 2011: 516-517).

ontun sïŋarqïı burγanlar ulušïnta ***bögül****är quvrayınta jaγmur jaγmïš teg χua čęčä jaγmïšïn saqïnmïş kęrgäk* (TT V A_{107} ; Nadelyaev *vd.*, 1969: 116).

negü tir eşitgil ***bügü bilge*** *beg*
bu söz işke tutsa sanĝa bolġa yig (KB 2513; Arat, 1991: 264).

ne begler yaturlar ḳara yir bolup
ne ***bilge bügü*** *sızdı yirde ölüp* (KB 4723 Arat, 1991: 473) [16]

[14] Besim Atalay sözcüğü **bükü** şeklinde okumaktadır (Atalay, 1985: 228). Bizce sözcük **bögü** olarak düzeltilmeli; *Divanü Lügati't-türk'ün* yeni yayınlarında da **bögü** olarak yer almalıdır.

[15] Besim Atalay sözcüğü **bükü bilge** şeklinde okumaktadır (Atalay, 1985: 228). Bizce sözcük **bögü bilge** şeklinde düzeltilmeli; *Divanü Lügati't-türk'ün* yeni yayınlarında da **bögü bilge** olarak yer almalıdır.

[16] Bögü ve bilge sözcükleri Yusuf Has Hacib tarafından 1069-1070 yıllarında yazılan Kutadgu Bilig'de de 18 beyitte ikileme şeklinde geçmektedir. Kutadgu Bilig'de geçen bögü bilge ikilemesi *vd.* ikelemeler için ayrıca *bk.* Kargı-Ölmez, 1997: 19-44.

- **bilge**(𐰉𐰆𐰇𐰴):

Bilge (𐰉𐰆𐰇𐰴) kavram işareti yazıtta **bögü** (𐰚𐰆𐰴) kavram işaretiyle birlikte ikileme oluşturup Karı Çor Tigin'in ağabeyi olan t(e)ngri ḳaṇ (𐰋𐰉𐰏 𐰇𐰾𐰃𐰍)'ın sıfatı olarak kullanılmıştır: 𐰇𐰃𐰠𐰇𐰋𐰉𐰏𐰃𐰍 : 𐰉𐰆𐰇𐰴 : 𐰚𐰆𐰴 / *bögü : **bilge** : t(e)ngri ḳaṇ inisi.*

Bilge sözcüğü, **bil-** eylemi ile eylemden ad (sıfat) yapan **/-GE+/** morfeminden oluşmaktadır. Eski Türk devlet başkanları, yöneticileri ve ileri gelenleri tarafından ad / lakap olarak da kullanılan sözcük, ***akıllı, bilgili***, ***bilgin, uzak görüşlü***, ***hakîm***, ***yetkin***, ***olgun*** anlamlarına gelmektedir. Sözcüğün hem ad / lakap olarak hem de ifade ettiği anlamlardaki kullanımlarına (Eski Türkçe Dönemi eserleri başta olmak üzere) Türkçenin temel kaynaklarının pek çoğunda rastlanmaktadır. Eski Türk yazıtlarında ve diğer yazılı kaynaklarda daha ziyade yönetici kimselerin (kağan, danışman, kumandan ve beylerin) taşıyabildikleri ve kullandıkları "bilge" sözcüğü, hem ifade ettiği anlam hem de Türk boyları arasındaki "atalara saygı" ("atalar kültü") anlayışından / inanışından dolayı bugün "kız ve erkek çocukları"na konulan adlardan biri olmuştur (Alyılmaz, 2008: 49-60):

𐰇𐰆𐰍𐰃 : 𐰃𐰋×𐰚𐰃 : 𐰋𐰏𐰉 : 𐰃𐰆𐰏𐰇𐰴 : 𐰓𐰏𐰚𐰉 : 𐰸𐰇𐰃 : 𐰃×𐰇𐰏𐰃 : 𐰆𐰇𐰚𐰆𐰉

*t(e)n̂gri t(e)g : t(e)n̂gride : ḅoḷm(ı)ş : türük : **bilge** : ḳ(a)ġ(a)ṇ : ḅu ödke : oḷ(u)ṛt(u)m* (KT G 1).

: 𐰚𐰺𐰋 : 𐰃𐰉𐰏𐰚𐰆× : 𐰇𐰍𐰃𐰇𐰏 : 𐰋𐰉𐰋𐰏𐰉 : 𐰃𐰆𐰇𐰴 : 𐰇𐰍×𐰆𐰇 : 𐰇𐰏𐰚𐰃 : 𐰇𐰉𐰚𐰆𐰏𐰚𐰋

𐰆𐰇𐰏𐰚𐰆𐰇𐰋 : 𐰇𐰃𐰍 : 𐰉𐰃𐰃

*kür(e)günĝ(i)n : üçün : ig(i)dm(i)ş : **bilge** : ḳ(a)ġ(a)ṇ(ı)nĝ(ı)ṇ : (e)rm(i)ş ḅ(a)ṛm(ı)ş : (e)dgü (e)l(i)nĝe : k(e)nt̂ü : ẏ(a)nĝ(ı)lt(ı)ġ : ẏ(a)ḅḷ(a)ḳ : kigürt(ü)g* (KT D 23).

𐰼𐰏𐰇𐰍𐰏𐰃𐰣 : 𐰼𐰏𐰇𐰍𐰏 : 𐰉𐰆𐰇𐰴 : 𐰉𐰃𐰇𐰚𐰍𐰃 : 𐰇𐰍𐰏 : 𐰋𐰏𐰇𐰣 : 𐰇𐰍𐰏𐰋𐰏𐰇 : 𐰉𐰆𐰇𐰴

***bilge** : ḳ(a)ġ(a)ṇ (e)rm(i)ş : (a)ḷp ḳ(a)ġ(a)ṇ : (e)rm(i)ş : ḅuẏṛuḳı : <y(e)me> **bilge** : (e)rm(i)ş (e)r(i)nç̂ : (a)ḷp (e)rm(i)ş (e)r(i)nç̂* (BK D 4).

𐰉𐰇𐰏𐰃𐰠𐰚×𐰇 : 𐰆𐰍𐰼𐰃𐰇𐰚𐰅𐰇𐰆𐰇𐰚 : 𐰃𐰃𐰾𐰼𐰃 𐰉𐰆𐰇𐰴 : 𐰍𐰇𐰚𐰆𐰍𐰠 : 𐰍𐰋𐰏

*ḳ(a)ġ(a)ṇım : b(e)n öz(ü)m : **bilge** ṭonŷuḳuḳ : öt(ü)ntük öt(ü)nç̂(ü)m(i)n : (e)ş(i)dü b(e)rti* (BT 15).

𐰋𐰏𐰉 𐰉𐰆𐰇𐰴 𐰽𐰚𐰣: 𐰼𐰃𐰇

*ḳ(a)nĝ(ı)m: köl **b(i)lge** ḳ(a)ġ(a)ṇ* (ŞU K 5; Mert, 2009: 213, 216).

*anınĝ ara bir **bilge** kişi ḳuanşi im pusar atın atasar ol ḳamag tınlığlar taluydaḳı tişi yeklerde ozar ḳurtulur esen tükel öz yirinte (barur)lar* (Ku 17; Tekin, 1960: 10).

bilmek ülgülemek bölmek ***bilge*** *bilig tip bolar törṭegü barça erür bilge bilig-ning nïẓ(a)ng atı* (ÜY. 108a 15-16; Barutçu-Özönder, 1998: 43).

bilge *t(e)ngri t(e)ngrisi burkannıng ıduk kutlug sekiz çaytı* (AY 3/17; Kaya, 1994: 61).

- **t(e)ngri (𐰚𐰀𐰇𐰃𐰍):**

Karı Çor Tigin'in ağabeyi 𐰋𐰃𐰍 ·𐰚𐰀𐰇𐰃𐰍 :𐰃𐰆𐰇𐰚𐰀:𐰇𐰆𐰇𐰀 bögü : bilge : **t(e)ngri** ḳaṇ'ın adında geçen 𐰚𐰀𐰇𐰃𐰍 / **t(e)ngri** kavram işareti Eski Türkçe Dönemine ait metinlerde genelde ***gök***, ***gökyüzü***, ***gökyüzünde olan***; ***Tanrı***, ***Tanrı'ya ait***, ***ilahî***, ***ilahî güce sahip olan***; ***Tanrı tarafından yaratılan***; ***Tanrının temsilcisi***... anlamlarında kullanılmıştır:

𐰼𐰉𐰋𐰏 : 𐰃𐰋𐰆𐰇𐰃𐰉 : 𐰋𐰾𐰋 : 𐰃𐰆𐰇𐰃𐰉 : 𐰓𐰇𐰇𐰋 : 𐰸𐰼𐰏𐰃𐰉 : 𐰃𐰆𐰃𐰇𐰃𐰋 : 𐰆𐰋𐰃𐰇𐰋

t(e)ngri *t(e)g :* ***t(e)ngri****de : ḅoḷm(ı)ş : türüḳ : bilge : ḳ(a)ġ(a)ṇ : ḅu ödke : oḷ(u)ṛṭ(u)m* (KT G 1).

𐰾𐰇𐰃𐰺𐰼𐰃𐰏𐰋𐰉 : 𐰃𐰉𐰏𐰃 : 𐰋𐰾𐰋.....𐰉𐰏𐰇𐰇𐰀 : 𐰃𐰺𐰺𐰃 : 𐰃𐰇𐰋 : 𐰃𐰼𐰇

üze : ***t(e)ngri*** *: ıḍuḳ : y(e)r ṣuḅ : [(e)çim] ḳ(a)ġ(a)ṇ : ḳuuṭı : ṭ(a)pḷam(a)ḍı (e)r(i)nç* (BK D 35).

𐰼𐰺𐰇𐰃𐰍𐰋𐰾𐰋 : 𐰆𐰼𐰋𐰇 : 𐰼𐰃𐰏𐰆𐰇𐰇𐰼𐰇𐰃𐰀 : 𐰃𐰇𐰋

t(e)ngri *: bil(i)g b(e)rtüḳ üç(ü)n : öz(ü)m öḳ : ḳ(a)ġ(a)ṇ ḳışḍ(ı)m* (T 6).

𐰾𐰇𐰃𐰋𐰇𐰀𐰾𐰃𐰍 : 𐰉𐰺𐰇𐰀𐰾𐰃 : 𐰆𐰼𐰇𐰇𐰋

t(e)ngri *um(a)ẏ : ıḍuḳ y(e)r suḅ : ḅ(a)ṣa b(e)rti (e)r(i)nç* (BT 38).

𐰺𐰼𐰺𐰆𐰇𐰀𐰃𐰍 : 𐰉𐰺𐰇𐰀𐰾𐰃 : 𐰆𐰼𐰇𐰇𐰋

t(e)ngri*d(e)ki : künke : y(e)rd(e)ki : el(i)mke : böḳm(e)d(i)m* (E 7-3; Useev, 2011: 416-417).

𐰇𐰀𐰍:𐰚𐰇𐰀:𐰃𐰴𐰉:𐰘𐰇𐰆:𐰃𐰍𐰚𐰇𐰀:𐰚𐰇𐰇𐰇

t(e)ngri *el:(i)mke (e)r (e)rd(e)m(i)m : üç(ü)n uẏġ(u)ṛ : ḳ(a)ṇḍa : b(e)rü : kel(dim)* (E 73-2; Useev, 2011: 542-543).

𐰆𐰼𐰃 𐰚𐰇𐰋 𐰚𐰃𐰋𐰇 : 𐰋𐰾𐰋 𐰖𐰉

𐰚𐰼𐰃 𐰘𐰾𐰇𐰋 𐰇𐰴𐰃

ḅ(a)z ḳ(a)ġ(a)ṇ : oġḷı ***t(e)ngri*** *uçm(ı)ş*

b(e)g (e)r ***t(e)ngri(i)****k(e)n b(i)t(i)di* (Hangidaí yazıtı).

𐰋𐰾𐰇𐰖𐰃𐰋𐰚𐰇𐰇𐰋𐰃𐰇𐰀𐰾𐰃𐰍𐰋𐰇𐰆𐰃𐰇𐰇𐰋𐰃𐰇𐰀𐰾𐰃𐰍𐰋𐰇𐰆𐰃𐰇𐰇𐰋

ḅu ***t(e)ngri****k(e)n (a)ẏ* ***t(e)ngri****de : ḳuṭ ḅuḷm(ı)ş (a)ḷp bilge* ***t(e)ngri*** *uẏġuṛ ḳ(a)ġ(a)ṇ* (I. Karabalgasun Yazıtı; Alyap, 2012: 1-15).

ol ödün ***teŋ̂gri*** *burḳan ḳuanşi im pusarḳa ınçe tip yarlıḳadı* (Kİ. 162-163; Tekin, 1960: 16).

alḳınçsız kögüzlüg bodisvt ol edgü ḳılınç ertiŋ̂gü öküş titir ***teŋ̂grim*** *tip ötünti* (Kİ. 88-89; Tekin, 1960: 12).

er busuşlug, ***tengri*** *bulıtlıg boltı* (IB 52).

üze ***tengri*** *eşidti, asra kişi bilti. antag küçlüg men tir* (IB 60).

üze ***tengri****ke tegir, asra yirke kirür tir ... antag küçlüg men* (IB 20).

Tanrı'nın "Yüceler Yücesi" olduğuna inanan Türk boy ve toplulukları onu hep göklerde, gökyüzünde, yükseklerde düşünmüşlerdir. Bunun için de O'na ***"tanda*** / ***üstte*** / ***gökyüzünde bulunan***" anlamlarına gelen ***Tanrı*** sıfatını yakıştırmışlardır. **Tang** (… > tan > ten) adıyla (gerçekte Türkçenin yön bildirme eklerinden biri olan ancak bu özelliğini zamanla kaybedip bir yapım eki gibi üzerine getirildiği sözcükle kaynaşan) **/+rA/**[17] görev ögesinin birleşiminden oluşmaktadır (Alyılmaz, 2013: 6-105).

Türkçede sözcüklerin bünyelerinde bulunan **l, n, y, m, r** ünsüzleri birlikte kullanıldıkları ünlüleri daraltıcı ve inceltici özelliğe sahiptir. Ta**n** sözcüğünün bünyesinde yer alan **n** ünsüzü ile /+**r**A/ görev ögesinin bünyesindeki **r** ünsüzü **tangra (tangrı > tanrı)** sözcüğünün ince ünlülü türevlerinin de (**tengri** > **tenri**) ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Eski Türkçe Dönemine ait yazıtlarda ve diğer yazılı eserlerde tanrı / tengri sözcüğü kağan ve kumandanların adlarında ve unvanlarında (açıklama, belirtme ögesi / sıfat unsuru olarak) geçmektedir: ***tengri teg tengride bolmış türk bilge kağan***, ***tengride bolmış alp külüg bilge kağan***, ***ay tengride kut bulmış alp ulug bilge kagan***, ***kün tengride ülüg bulmış alp küçlüg bilge kağan***, ***ay tengride kut bulmış bilge kagan***, ***ay tengride kut bulmış alp külüg bilge kagan***... Dillerin gelişmesini sürekli etkileyen kolaylık (économie) ve anlaşılabilirlik (compréhensibilité) kanunları gereği anlamlı ve görevli dil ögeleri zamanla aşınmış bazen de görevlerini kendilerini kuşatan diğer görev ve anlam ögelerine bırakarak düşmüşler veya daha başlangıçta işaretli bir öge karşısında **işaretsiz** (non-marqué) kalmışlardır (Gemalmaz, 1992: 28). Türk kağan ve kumandanlarının adlarında geçen ve **tengri** sözcüğünün niteleyicileri veya belirleyicileri durumundaki anlamlı ve görevli dil ögeleri de ifade ettikleri anlamları zamanla **tengri** sözcüğüne bırakarak işaretsiz kullanılmışlardır. Karı Çor Tigin yazıtında geçen **tengri kan** ifadesi de böyle bir gelişimin ve kullanımın sonucunda ortaya çıkmıştır.

[17] Eski Türkçe Dönemi metinlerinde sıkça karşılaşılan **içre**, **taşra** sözcüklerinin bünyelerinde bulunan eklerin de tanrı sözcüğünün üzerindeki görev ögesiyle (**/+rA/ > /+rI/)** aynı olduğunu belirtmek gerekir.

- **inisi(𐰃𐰇𐰋𐰃<𐰃𐰇+𐰃𐰋𐰃):**

İnisi (𐰃𐰇𐰋𐰃) sözcüğü, 𐰃𐰇𐰋𐰃 𐰆𐰴𐰍 ·𐰃𐰘𐰀𐰍 :𐰴𐰉𐰀𐰃𐰚:𐰋𐰉𐰋𐰚 / *bögü : bilge : t(e)ngri ḳaṇ inisi / Bögü Bilge Tengri Han(ın) küçük erkek kardeşi* kavram işaretinin tamlanan / belirtilen ögesi olarak geçmektedir.

İnisi (𐰃𐰇𐰋𐰃) belirtilen ögesi de **ini** (𐰃𐰋𐰃) / (*küçük erkek kardeş*) sözcüğü ile Türkçede belirtilen / tamlanan hâlinin yapımında kullanılan 𐰃 / **/+sI/** biçim biriminden oluşmaktadır.

İni sözcüğü Eski Türkçe Dönemi eserlerinde ve bugünkü Türk lehçelerinin önemli bir kısmında ***küçük erkek kardeş*** anlamlarında kullanılmaktadır:

𐰴𐰘𐰇𐰃𐰴𐰘☺ : 𐰼𐰘𐰇𐰾𐰴𐰉 : 𐰆𐰽𐰋 : 𐰃𐱁𐰃𐰴𐰽𐰉 : 𐰼𐰘𐰇𐰾𐰴𐰉 : 𐰆𐰽𐰇𐰃𐰇𐰋𐰃 : 𐰴𐰘𐰇𐰃𐰴𐰘☺
𐰼𐰘𐰾𐰼𐰾𐰆𐰴𐰃𐰋 : 𐰉𐰇𐰋𐰃𐰾𐰋 : 𐰃𐰴𐰽𐰉 : 𐰼𐰘𐰾𐰼𐰾𐰆𐰴𐰃𐰋 : 𐰉𐰇𐰋𐰃𐰇𐰺 : 𐰇𐰇𐰃𐰋 :

*(a)nta kisre : **in(i)si** ḳ(a)ġ(a)ṇ : ḅoḷm(ı)ş (e)r(i)nç : oġḷıtı : ḳ(a)ġ(a)ṇ : ḅoḷm(ı)ş (e)r(i)nç : (a)nta kisre : **inisi** : (e)çisin t(e)g : ḳıḷ(ı)ṇm(a)ḍuḳ (e)r(i)nç : oġḷı : ḳ(a)nġin t(e)g : ḳıḷ(ı)ṇm(a)ḍuḳ (e)r(i)nç* (KT D 4-5)

𐰋𐰋×¥𐰾𐰋𐰋 : 𐰴𐰾𐰘𐰇𐰺 : 𐰋𐰉𐰇𐰾𐰾𐰋𐰋 : 𐰋𐰋𐰃

in(i)*m : kööl tig(i)n : birle : sözl(e)şd(i)m(i)z* (KT D 26).

𐰇𐰋𐰾𐰴 𐰺𐰘 : 𐰋𐰉𐰇𐰾𐰾𐰋𐰋 : 𐰋𐰋𐰃 : 𐰴𐰉𐰺𐰾𐰴 : 𐰾𐰺𐰋 : 𐰋𐰋𐰃

*um(a)ẏ t(e)g : ög(ü)m : ḳ(a)ṭuṇ : ḳ̲uuṭ(ı)nġa : **in(i)m** : köl tig(i)n : (e)r (a)ṭ ḅuſtı* (KT D 31).

𐰇𐰋𐰾𐰴 : 𐰶𐰉𐰘𐰋 : 𐰋𐰉𐰇𐰾𐰾𐰋𐰋 : 𐰋𐰋𐰃

in(i)m *: köl tig(i)n : k(e)rg(e)k : ḅoſtı* (KT K 10).

𐰇𐰋𐰋𐰇𐰾𐰾𐰋𐰋:𐰴𐰋𐰇𐰃𐰋𐰋𐰴:𐰋𐰋𐰃

in(i)*m : (e)ç(i)m (a)ẏıṭa : (a)ḍ(ı)ṛ(ı)ḷu ḅ(a)ṛḍ(ı)m(ı)z* (E 18-2; Useev, 2011: 441-442).

𐰃𐰇𐰘𐰋:𐰴𐰶𐰃𐰇:𐰇𐰋𐰋𐰇𐰴:𐰇𐰋:𐰇𐰋𐰇:𐰆𐰇𐰃𐰋:𐰋𐰴𐰋𐰋𐰃:𐰇𐰴𐰋𐰘𐰘

*(e)r (e)r(de)m (ü)ç(ü)n : **in(i)****m (e)ç(i)m : uẏ(a)ṛ(ı)ṇ : üç(ü)n : b(e)nġ:güm(i)n : tike : b(e)rti* (E 28-7; Useev, 2011: 461-464).

𐰆𐰉𐰶𐰋 𐰆𐰽𐰇𐰋 𐰆𐰋𐰴 𐰃𐰋𐰇𐰃 𐰆𐰋𐰋𐰴 𐰘𐰇𐰺

*kööl ṭuḍ(u)ṇ **in(i)****si (a)ḷtuṇ ṭ(a)mġ(a)ṇ ṭ(a)ṛḳ(a)ṇ* (Höl Asgat / Eh Asgat yazıtı; Alyılmaz, 2007: 15).

*ince tip tidi ay i**nil**erim* (AY, 608/17).

- **ḳ(a)ṛı (𐰴𐰇𐰼):**

Adına anıt mezar yaptırılan ve yazıta konu olan kişinin adının (𐰋𐰃𐰴𐰇 𐰇𐰾𐰍 𐰴𐰇𐰼 / *ḳ(a)ṛı çoṛ tig(i)n*) tamlayan ögesini oluşturan **ḳ(a)ṛı** sözcüğü eski Türk yazıtlarında ve diğer yazılı kaynaklarda ***yaşlı, yaşını başını almış; olgun, saygın*** ... anlamlarında kullanılmıştır:

: 𐰉𐰆𐰾𐰃 𐰸𐰓 : 𐰉𐰆𐰾𐰃 𐰴𐰋 𐰉𐰏𐰍

*öz(ü)m **ḳ(a)ṛı** ḅoḷt(u)m : uḷ(u)ġ ḅoḷt(u)m* (T 56-57).

***ḳ(a)ṛı** yol t(e)ŋ̂ri ım (e)n* (IB 48).

*bir **ḳ(a)ṛı** öküzüg bilin biçe komursga yimiş* (IB 37).

*karga **ḳaṛı**sın kim bilir* (DLT I 425).

***ḳaṛı** öküz balduka korkmas* (DLT III, 421).

*negü tir eşitgil sınamış **ḳaṛı*** / sınamış ***ḳaṛı**lar sözi söz ḳurı* (KB 723).

*negü tir eşitgil **ḳaṛı** köklemiş / sınamış ukup hem bilip sözlemiş* (KB 1492).

Karı Çor Tigin'e ***ḳ(a)ṛı*** adının / lakabının layık görülmesi aşağıdaki sebeplerden kaynaklanmış olabilir:

- Eski Türk yaşayış ve inanış sisteminde yeni doğan erkek çocukları kötü ruhlardan, al basmasından, al karısının şerrinden, düşmanların muhtemel tehlikelerinden, kem gözlerden korumak için onlara (bir süreliğine) ya kız adları; ya da kötü, çirkin, değersiz anlamlar taşıyan "yanıltıcı", "sahte" adlar konulur. Erkek çocukları olası tehlikelerden koruma amacıyla konulan bu adlar belli bir süre sonra da değiştirilir. Ancak söz konusu koruyucu adlar / lakaplar bazen de *"Sihri büyüsü bozulmasın!"* diye değiştirilmez. Kırgız, Kazak, Altay, Saha, Hakas Türkleri arasında bu ad verme geleneği (yaygın olmasa da) bugün de devam etmektedir.

- Yeni doğan çocukların yaşamaları ve uzun ömürlü olmaları arzu edilir. Türk ad verme geleneğinde de yeni doğan çocukların yaşamaları, uzun ömürlü, başarılı olmaları için bu isteğe uygun adlar verilmiştir: *yaşa, yaşar, yüksel, yücel, varol, karı, karıbek, karımış, tokta, toktamış, durdu, durmuş, erdi, ermiş, eren*… gibi.

- Türk boy ve toplulukları arasında yaşından büyük işler başaran, kendinden beklenmedik davranışlar gösteren çocuklara *karı, koca, koca karı, ulu, bilge, bilgin, bilmiş, çok bilmiş, ermiş*… gibi sıfatlar / lakaplar yakıştırılmaktadır.

Karı Çor Tigin'e de yukarıda belirtilen sebeplerden veya **ulu babaları**ndan / **dedeleri**nden birinin lakabından dolayı ***ḳ(a)ṛı*** adı verilmiş olabilir.

- **çoŗ(𐰋𐰺𐰇):**

Karı Çor Tigin'in adında da (𐰴𐰍𐰃𐰀 𐰋𐰺𐰇 𐰃𐰋𐰀 / ķ(a)ŗı **çoŗ** tig(i)n) geçen **çoŗ** kavram işareti hem (seçkin ve saygın) kişi adlarının bir parçası olarak hem de idari ve askerî terim olarak (Kök)türk harfli eski Türk yazıtlarında fazlaca kullanılan unvanlardan biridir:

𐰇𐰍𐰽𐰆𐰞 𐰢𐰽𐰺 : 𐰇𐰇𐰽𐰞𐰆 : 𐰇𐰋𐰢𐰇 : 𐰇𐰍𐰽𐰇 : 𐰇𐰍𐰽𐰺 : 𐰇𐰺𐰽𐰞𐰆 : 𐰇𐰍𐰽𐰺 : 𐰇𐰇𐰽𐰞𐰆 : 𐰋𐰺𐰇 𐰺𐰾𐰇 : 𐰋𐰢𐰇𐰇 : 𐰇𐰍𐰽𐰺 : 𐰇𐰇𐰽𐰞𐰆 :

oŋ oķ : oġl(u)m : türg(i)ş : ķ(a)ġ(a)nta : m(a)ķ(a)ŗ(a)ç : ŧ(a)mġ(a)çı : oġ(u)z bilge : ŧ(a)mġ(a)çı : k(e)lti : ůıŗķ(ı)z : ķ(a)ġ(a)nta : ŧ(a)ŗduş : ın(a)nçu ***çoŗ*** *: k(e)lti* (KT K13).

𐰇𐰆𐰺𐰍𐰃 𐰍𐰃 : 𐰇𐰋𐰃 : 𐰋𐰺𐰢𐰋 : 𐰋𐰺𐰇𐰇𐰋𐰢 : 𐰽𐰺𐰇

uļ(u)ġ : ķööl i(ç) ***çoŗ*** *: s(e)k(i)z oŋ : ẏ(a)ş(a)p : ẏoķ ƀoļŧı* (KÇ 2).

𐰋𐰺𐰇 𐰴𐰇𐰢:𐰇𐰺𐰽:𐰋𐰺𐰃𐰇 𐰃𐰍

ƀ(a)ẏ (ap)a ş(a)nťuŋ : oġlı : kül(ü)g ***çoŗ*** (E 7-1; Useev, 2011: 416-417).

𐰽𐰋 𐰇𐰢𐰋:𐰋𐰺𐰇 𐰇𐰽𐰼

elç(i) ***çoŗ*** *: küç [ƀ(a)]ŗş* (E 14-1; Useev, 2011: 405).

𐰋𐰺𐰋𐰇𐰽𐰃:𐰋𐰺𐰇 𐰾

..ŧ ***çoŗ*** *: (a)paşı ƀ(a)ŗuŗ* (E 18-1; Useev, 2011: 441-444).

....𐰺𐰾:𐰃𐰽𐰺:𐰇𐰋𐰺𐰇 𐰢:𐰇𐰾:𐰇𐰺𐰽

oġļı : (a)ŧı : kü ***çoŗn*** *: oġļ(a)ŋ : ŧoġ[ďı]* (E 26-2; Useev, 2011: 434-435).

𐰇𐰼𐰃𐰍:𐰢𐰇𐰢 𐰢𐰇𐰼𐰽𐰋…..𐰆:𐰇𐰇𐰽𐰇:𐰋𐰺𐰇 𐰽𐰇…

... il ***çoŗ*** *: ilinĝe : ķ... (e)rd(e)min üç(ü)n : ẏoķ(a)ļďı* (E 32-3; Useev, 2011: 448-449).

𐰼𐰾𐰃𐰋𐰺:𐰇𐰽𐰋𐰇𐰾 𐰋𐰺𐰇 𐰴𐰾 𐰋𐰴 𐰢𐰇:𐰃𐰢𐰇 𐰼𐰼𐰽𐰋𐰋

(e)r (e)rd(e)m(i)m (ü)ç(ü)n : sü (e)g(i)r b(e)g ***çoŗ*** *birle : (a)ďı)ŗ(ı)ļŧ(ı)m* (E 43-3; Useev, 2011: 468).

𐰋𐰺𐰇 𐰢𐰃𐰾

b(e)nĝü ***çoŗ*** (E 57-1; Useev, 2011: 524-525).

𐰼𐰆:𐰃𐰼𐰽𐰃𐰺:𐰇𐰼𐰇𐰃:𐰆𐰋𐰃𐰾 𐰆𐰚 𐰆𐰃:𐰃𐰢𐰇 𐰼𐰼𐰽𐰋𐰋

(e)nl(i)g : ***çoŗ*** *: ın(a)nçu (a)ļp ŧ(a)ŗķ(a)ŋ : (a)ŧ(a)ç(ı)ma : (a)ďı)ŗ(ı)ļd(ı)m(ı)z : (e)s(i)s(i)m* (E 152-2; Kormuşin, 2008: 116-167).

𐰴𐰇𐰃𐰾𐰃𐰆𐰢 𐰇𐰴𐰽:𐰋𐰺𐰇 𐰽𐰇:𐰃𐰋𐰺𐰇 𐰆𐰼𐰃

t(e)m(i)r ***çoŗ****(ı)nĝ : ẏ(a)ġ(ı)* ***çoŗ*** *: (i)k(e)gi ızƀ(a)ŗ b(e)nĝl(i)g* (E 118; Useev, 2011: 614).

(er) (a)ṭ(ı)m ḳ(a)ṛa ***çoṛ*** *ẏağı (a)ṭı ḳ(a)ṛ ẏazım(a)z* (TY 2,2).

(ına)llar ***çor****lar evlerin (barḳların) ḳodup* (MST 7. 54-55).

Ekleme: Çor kavram işaretinin kökeni ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Bazı bilim adamları (Ölmez) sözcüğün Çince (< ço) olduğunu; bazı bilim adamları Toharca (Aalto) olduğunu; bazı bilim adamları ise (Nadelyaev *vd.*, Clauson, Sertkaya, Öner, Alyılmaz…) sözcüğün Türkçe olduğunu kaydetmektedirler (Nadelyaev *vd.*, 1969: 157; Donuk, 1988: 13-14; Sertkaya, 1995: 218-219; Ölmez, 1997: 183-184; Öner, 2011: 269-272; Alyılmaz, 2013: 141-164).

Çor sözcüğünün Türkçe olduğu görüşünü savunan Mustafa Öner, "**Or~Tor~Çor Sözleri Hakkında**" başlıklı makalesinde ***or~tor~çor*** *sözcüklerinin tek bir köke bağlı olan ve "yer ve kişi için yükseklik" kavramını ifade eden kavram işaretleri olduğunu; tor~çor sözcükleri arasında ses denkliği (****t~ç*** *denkliği) bulunduğunu* kaydetmektedir (Öner, 2011: 269-272).

Çor sözcüğü kanaatimizce *yiğitlik, akıncılık, savaşçılık, kahramanlık, kumandanlık, önderlik* bildiren **batır** kavram işaretiyle ilgili anlamlı bir dil ögesidir. Batır kavram işareti tarihî süreçte bir taraftan kendi yapısını korurken diğer taraftan komşu dillerin de (başta Moğolca olmak üzere) etkisiyle değişime uğramıştır:

**batır > *batur > ... > [*ba]tor > ... > *ØØtor >çor > tor~çor*

(Kök)türk harfli yazıtlarda, (bu bağlamda da) Karı Çor Tigin yazıtında geçen **çor** sözcüğü, Türkçenin çok erken dönemlerinde **batır** kavram işaretinden türemiş ileri dil ögesidir.

- **şıṇı (𐰴𐰍𐰼 < 𐰴+𐰍𐰼):**

Yazıtın 12. satırında geçen **şıṇı** (𐰴𐰍𐰼) kavram işareti **şıṇ** (𐰍𐰼) / (mezar, kabir) sözcüğü ile Türkçede belirtilen / tamlanan hâlinin yapımında kullanılan /+I/ / 𐰴biçim biriminden oluşmaktadır. Bir isim tamlamasının (*ḳ(a)ṛı çoṛ tig(i)n* ***şıṇı***) belirtilen / tamlanan kısmını oluşturan bu kavram işareti ***mezarı; kabri*** anlamına gelmektedir.

Bazı bilim adamlarının (Bang, - Gabain - Rachmati, 1934: 89-90; Caferoğlu, 1968: 203; Bayat - Aliyeva, 2008: 190; Ölmez, 2012: 320) Çince (< qin / ts'in) kökenli olduğunu kaydettikleri **sın** / **sin** sözcüğü için Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-türk*'te şu açıklamalara ve örneklere yer vermektedir:

sın: *Boy pos. Bu sözden alınarak bodlug* ***sın****lıg kişi: Boylu poslu adam denir. Buradan alınarak* ***mezar****a da* ***sın*** *denir. Çünkü mezar insanın boyunca olur* (DLT III, 138).

yalnguk menggü tirilmes ***sın****ka kirüb kirü yanmas: Kişi sonsuza kadar yaşamaz; mezara giren de (bir daha) geri dönmez* (DLT III, 138).

Sın / sin (mezar) sözcüğü ve bu sözcükten türemiş **sinle**, **sinleg** kavram işaretleri hem Eski Türkçe Dönemine ait hem de sonraki dönemlere ait bazı yazılı kaynaklarda ve sözlüklerde de (Paçacıoğlu, 2006: 488-489) yer almaktadır:

: 𐰇𐰚 𐰋𐰛𐰏 𐰴𐰍𐰃 𐰴𐰇𐰃 𐰴𐰋𐰀𐰽𐰃 : 𐰴𐰉𐰖𐰍𐰉 𐰍𐰀𐰖𐰃 : 𐰴𐰍𐰖𐰃 𐰴☺

𐰇𐰚 𐰖𐰏𐰍 : 𐰴𐰍𐰃 𐰴𐰖𐰃 : 𐰴𐰇𐰋 𐰋𐰍

(a)nta k(i)sre : küsgü ẏılqa : ***s(i)nl(e)g****de küç ḳ(a)ṛa ḅoḍğ(u)ṇ t(e)m(i)ş :* ***sın*** *s(i)zde : küç ḳ(a)ṛa : ṣuḅ (e)rın(i)ş* (Ta. G 5; Mert, 2009: 124).

takı yime tüzünlerim kim kayu tınlıg ölüg kişi üçün ***sın*** *orun itgeli yaratgalı sakınsar özleri kanta taplasar anta itzün* (TT VI 289-290; Bang, - Gabain - Rachmati, 1934: 89-90).

- **ẏoġı (𐰍𐰏𐰃𐰼 < 𐰍+𐰏𐰃𐰼) - ẏoġḷ(a)ḍı (𐰍𐰚𐰉𐰏𐰃𐰼 < 𐰍𐰚+(𐰴)𐰉+𐰏𐰃𐰼):**

ẏoġı (𐰍𐰏𐰃𐰼) kavram işareti **ẏoġ** (𐰏𐰃𐰼) / (*yoğ töreni, yas töreni, ölüm töreni*) sözcüğü ile Türkçede belirtilen / tamlanan hâlinin yapımında kullanılan /+I/ / 𐰍 biçim biriminden oluşmaktadır. *Ḳ(a)ṛı çoṛ tig(i)n* **ẏoġı** tamlamasının belirtilen / tamlanan kısmını oluşturan bu kavram işareti *(Karı Çor Tigin'in)* ***yoğ töreni, yas / matem töreni, ölüm töreni*** anlamına gelmektedir.

Yazıtın XIV. satında geçen ve (*ḳ(a)ṛı çoṛ tig(i)n)* ṣını ẏoġı : ṭ(a)ḅġ(a)ç ḳ(a)ṇ ẏoġḷ(a)ḍı ḷ(a)ġzın ẏıḷ (a)ḷṭ(ı)nç aẏḳa yiti : ẏangıḳa cümlesinin[18] yüklemini oluşturan **ẏoġḷ(a)ḍı** sözcüğünün yapısı ise şöyledir:

ẏoġ: ad

/+lA-/: addan eylem yapan ek / biçim birim

/-TI/: görülen geçmiş zaman eki

/+Ø/: III. teklik şahıs eki

Eski Türk boy ve toplulukları arasında ölen kişinin ***artık yok olduğu***nu, ***hayatta olmadığı***nı, ***onun artık yaşamadığı gerçeğinin kabullenilmesi gerektiği***ni dost düşman herkese bildirmek ve onu bütün yönleriyle anmak için adına **ẏoġ** (< **ẏoḳ**) törenleri düzenlenir; yapılan bu eyleme de **ẏoġḷ(a)-** (𐰴𐰉𐰏𐰃𐰼) denirdi.

[18] Cümlede: **(ḳ(a)ṛı çoṛ tig(i)n) ṣını+Ø ẏoġı+Ø** kelime grubu cümlenin **nesne**sini; **ṭ(a)ḅġ(a)ç ḳ(a)ṇ** kelime grubu **özne**sini; **ẏoġḷ(a)ḍı yüklem**ini; **ḷ(a)ġzın ẏıḷ (a)ḷṭ(ı)nç aẏḳa yiti : ẏangıḳa** kelime grubu ise **zaman tümlec**ini (zaman bildiren zarf tümlecini) oluşturmaktadır.

Acının paylaşıldığı, hüznün, kederin insanları birbirine kenetleyip birleştirdiği törenler ölen kişinin yaptığı göreve, statüsüne göre farklılık taşırdı. Eski Türk yaşayış ve inanışına ait değerlerin ve ritüellerin şekillendirdiği; yılın belirli zamanlarında düzenlenen bu törenlere ölen kişinin yakınları, boyundan soyundan olanlar katıldıkları gibi komşu halklardan ve ülkelerden de katılanlar olurdu. Kaynaklar yoğ törenlerine katılanların acıya ortak olmak, acıyı paylaşmak ve acıyı hafifletmek düşüncesiyle özel ağlayıcıları (sıgıtçıları), ritüel nitelikli bazı değerli hediyeleri, ölünün mezarına konulacak / dikilecek damgalı taşları ve yoğ töreni sırasında gelenlere ikram edilmek üzere hazırlanan matem yemeği / ölü aşı için büyükbaş ve küçükbaş hayvanları beraberlerinde getirdiklerini kaydetmektedir. Eski Türk yazılı belgelerinde de bu törenlerle ilgili bilgileri içeren önemli cümleler bulunmaktadır:

: 𐰾𐰀𐰾𐰍𐰃 : 𐰉𐰾𐰓𐰍𐰚 : 𐰋𐰘𐰀𐰾𐰽𐰾𐰆 : 𐰘𐰍𐰢 : 𐰋𐰍𐰃𐰍 : 𐰉𐰃𐰆𐰽𐰉𐰇 : **𐰉𐰃𐰾𐰽𐰆**

: 𐰇𐰆𐰆 𐰘𐰆𐰽 : 𐰔𐰘𐰉𐰇𐰽𐰃𐰍 : 𐰘𐰘𐰉𐰇𐰋 : 𐰇𐰇 : 𐰇𐰍𐰇𐰍𐰇 : 𐰃𐰾𐰀𐰆

𐰢𐰆𐰋𐰾𐰽𐰆 : 𐰢𐰆𐰋𐰆𐰾𐰉𐰾 : 𐰘𐰇𐰾𐰓 : 𐰔𐰽𐰽𐰀 : 𐰋𐰽𐰆𐰀 : 𐰉𐰀𐰆𐰆 : 𐰽𐰆𐰉𐰋

ẏoġçı *: sıġ(ı)tçı : öñgre : küün : tuġṣ(ı)ḳḍa : bükli : çöl(lü)g (e)l : ṭ(a)bġ(a)ç : tüpüt : (a)p(a)ṛ : puṛ(u)m : ḳuṛḳ(ı)z : üç ḳuuṛıḳ(a)ṇ : oṭ(u)z ṭ(a)ṭ(a)ṛ : ḳuṭ(a)nŷ : ṭ(a)ṭ(a)bı : ḅunça : ḅoḍ(u)ṇ : k(e)l(i)p(e)n : ṣıġtam(ı)ş :* ***ẏoġla****m(ı)ş* (KT D 4).

𐰉𐰃𐰘𐰉𐰆 : 𐰋𐰽𐰉𐰃 : 𐰇𐰘𐰍𐰾𐰽 : 𐰾𐰉𐰃𐰇𐰇 : **𐰾𐰽𐰆**

ẏoġ *: y(ı)p(a)ṛıġ : k(e)lür(ü)p : tike : birti* (BK G 11).

: 𐰇𐰾𐰽 : 𐰘𐰍𐰉𐰃𐰃 𐰃𐰘𐰃 : 𐰽𐰆𐰋𐰽 : 𐰇𐰾𐰽 : 𐰘𐰍𐰉𐰃𐰃 : 𐰇𐰽𐰃 𐰾 : 𐰉𐰃𐰍𐰉 **:** 𐰆𐰾𐰇...

𐰉𐰆𐰇𐰋𐰽 : 𐰉𐰃𐰇𐰃𐰃𐰆 : 𐰘𐰉𐰇𐰃𐰃𐰆 : 𐰉𐰆𐰋𐰋𐰾𐰽𐰆 : 𐰾𐰇𐰽𐰋𐰾𐰉𐰍𐰇 : 𐰋𐰍𐰾𐰆 : 𐰋𐰇𐰋𐰉

ḳ(a)ġ(a)ṇ : in(i)si : (e)l çoṛ : tig(i)n : k(e)l(i)p : ul(a)ẏu : t(ö)rt tig(i)n : k(e)l(i)p : ışḅ(a)ṛa : b(i)lge : ḳööl i(ç) çoṛ(u)ġ : ***ẏoġḷ(a)ṭ****(t)ı : b(e)d(i)zin : b(e)d(i)z(e)t(t)i : oḷ(u)ṛ(ṭ)ı* (KÇ 24).

𐰉𐰃𐰃 𐰘𐰋𐰉𐰆𐰋𐰾𐰽𐰆 𐰉𐰇 : 𐰉𐰃𐰍 𐰢𐰆𐰋𐰇 𐰇𐰆 : 𐰇𐰇𐰆𐰃

ḳ(a)ṭuṇ : ẏoḳ ḅ(o)ḷm(ı)ş (e)ṛti : (a)ṇı ***ẏoġḷ(a)ṭ****(a)ẏin t(e)di* (T 31).

𐰃𐰆𐰆:𐰇𐰋𐰆 𐰀𐰆𐰍 𐰇𐰆 : 𐰆𐰋𐰇𐰆

ẏoġ*(ı)m : anĉa (e)rm(i)ş (a)ḍṛ(ı)ḷ:ḍ(ı)m(ı)z* (E 25-7; Useev, 2011: 425-426).

𐰉𐰆𐰇𐰋𐰽𐰆:𐰋𐰓𐰇:𐰘𐰍 𐰆𐰀𐰆𐰃

ḳ(a)ḍ(a)ş(ı)m (e)r(e)n : (e)nĝl(e)yü : ***ẏoġḷ(a)****ḍı* (E 42-3; Useev, 2011: 464).

bu ay toldınınĝ ḳıldı oġlı ***yoġı*** */ çıġayḳa üledi kümüş hem aġı* (KB 1564).

yoġ *aşı bolur ya ölüg atınĝa / ya ol at bulup aş birür yatınĝa* (KB 4577).

yoġ: *Ölü gömüldükten sonra üç yahut yedi güne kadar verilen yemek*[19] (DLT III, 309).

*ol ölügge **yoġla**dı: O, ölü için yemek verdi. Türklerin göreneği böyledir* (DLT III, 309).

Karı Çor Tigin, Çin'de / Tabgaç Eli'nde öldüğü için Tabgaç imparatoru onun ölümünden yaklaşık bir ay sonra yoğ törenini / matem törenini yaptırmıştır. Yaşadıkları toprakların dışında dahi ölseler yoğ töreninin yapılmış olması bu törenlerin Türk boy ve toplulukları açısından önemini gösterir.

Tang imparatorunun Türklerin yaşayış ve inanışına saygı gösterip Karı Çor Tigin adına yoğ töreni düzenlemiş olması; (yazıtın Çince kısmında belirtildiği üzere) (resmî protokol kurallarının uygulandığı) bu törene Karı Çor Tigin'in ağabeyinin, yakın akrabalarının ve boy temsilcilerinin katılımını sağlaması son derece anlamlıdır.

- **ṭ(a)ḅġ(a)ç**(𐰚𐰃𐰉𐰍):

ṭ(a)ḅġ(a)ç(𐰚𐰃𐰉𐰍) sözcüğü eski Türk yazıtlarında ve Eski Türkçe Dönemine ait diğer eserlerde ***Çin***, ***Çinli*** anlamlarında kullanılmıştır:

𐰇𐰼𐰍 : 𐰋𐰼𐰼𐰇𐰾 : 𐰇𐰇𐰼 : 𐰾𐰇𐰴𐰇 : 𐰇𐰴𐰽 : 𐰍𐰣𐰺𐰴 : 𐰴𐰼𐰉𐰍

ṭ(a)ḅġ(a)ç *: ḅoḍ(u)ṇ : ṣ(a)ḅı : süçig : (a)ġısı : yimş(a)ḳ : (e)rm(i)ş* (KT G 5).

𐰼𐰼𐰍𐰇𐰴𐰇 : 𐰋𐰇𐰍𐰍𐰋 : 𐰋𐰇𐰼𐰇 : 𐰺𐰋𐰍𐰼𐰋 𐰴𐰼𐰉𐰍

ṭ(a)ḅġ(a)ç *ḳ(a)ġ(a)ṇḳa : ilin : tör(ü)sin : (a)lı birm(i)ş* (BK D 8).

: 𐰇𐰃𐰴𐰋 : 𐰇𐰍𐰋𐰣 : 𐰺𐰣𐰴𐰉𐰍𐰍 : 𐰋𐰃𐰋𐰺𐰴 𐰋𐰇𐰍𐰋 : 𐰍𐰣𐰺𐰴 𐰋𐰍𐰇𐰍

𐰇×𐰋𐰴 𐰺𐰃𐰇 : 𐰺𐰋𐰴𐰉𐰍 : 𐰆𐰣𐰺𐰴 𐰋𐰇𐰋𐰋

*türk ḅoḍ(u)ṇ : ḳ(a)ṇın ḅuḷm(a)y(i)n : **ṭ(a)ḅġ(a)çḍa** : (a)ḍr(ı)ltı : ḳ(a)ṇḷ(a)nltı : ḳ(a)ṇın ḳooḍ(u)p : **ṭ(a)ḅġ(a)çḳa** : ẏ(a)ṇa iç(i)kdi* (T 2)

𐰣𐰽𐰇 : 𐰺𐰇𐰋𐰇 𐰴𐰇𐰍𐰣 : 𐰺𐰽𐰣𐰇𐰃 : 𐰇𐰣𐰽𐰺𐰇 𐰴𐰼𐰇

*b(e)ş y(e)g(i)rmi : ÿ(a)ş(ı)mḍa : **ṭ(a)ḅġ(a)ç** ḳ(a)ṇġa : (ḅa)ṛḍ(ı)m* (E 11-3; Useev, 2011: 426-427).

[19] Bugün Türk dünyasının birçok bölgesinde (Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Türkiye…) aynı gelenek devam etmektedir. Nitekim (bu araştırmanın yazarının doğum yeri olan) Kars ve çevresinde ölü gömüldükten sonraki üç, yedi, kırk ve elli ikinci günlerde ve yıl dönümlerinde çadırlar kurulup yemek verilmekte; bu yemeklere dinî bir boyut da kazandırılarak Kur'an-ı Kerim ve Mevlid okutulmakta ve yoksullara, düşkünlere, camilere, medreselere bağışta bulunulmaktadır.

Karı Çor Tigin yazıtında da aynı anlamda kullanılan **ṭ(a)ḅġ(a)ç** (𐰚𐰃𐰉𐰇) sözcüğü kendisinden sonra gelen **ḳ(a)ṇ** (𐰴𐰍)[20] söcüğünün **belirten**i (**ṭ(a)ḅġ(a)ç** ḳ(a)ṇ); içinde bulunduğu cümlenin ise **özne**si durumundadır. Cümlede **ṭ(a)ḅġ(a)ç ḳ(a)ṇ** kavram işareti ile Karı Çor Tigin adına anıt mezar inşa ettiren, yazıt hazırlatan ve yoğ töreni düzenleten dönemin Tang / Çin İmparatoru **Daizong** kastedilmektedir.

- **l̤(a)ġzın ẏıl̤ (a)l̤ṭ(ı)nç aẏḳa yiti : ẏangıḳa**

  (𐰴𐰍𐰺𐰃:𐰺𐰍𐰾𐰴𐰃𐰴·𐰚𐰉𐰇·𐰇𐰺𐰃·𐰴𐰺𐰋𐰃𐰇):

Karı Çor Tigin yazıtının 15-17. satırlar arasındaki ifadeler Karı Çor Tigin'in anıt mezarının, yazıtının ve yoğ törenin yapıldığı zamanı (7 Haziran 795) bildiren tarih kaydından (*l̤(a)ġzın ẏıl̤ (a)l̤ṭ(ı)nç aẏḳa yiti : ẏangıḳa* 𐰴𐰍𐰺𐰃:𐰺𐰍𐰾𐰴 𐰴𐰍𐰃𐰴·𐰚𐰉𐰇 ·𐰇𐰺𐰃·𐰴𐰺𐰋𐰃𐰇) oluşmaktadır.

Genelden özele doğru ifade edilen tarih kaydında **l̤(a)ġzın ẏıl̤** (𐰇𐰺𐰃·𐰴𐰺𐰋𐰃𐰇) kavram işareti "**Domuz yılı**" anlamına gelmekte ve 795 yılına tekabül etmektedir.

Tarih kaydının **ikinci bölüm**ü anıt mezarın ve yoğ töreninin yapıldığı **ay**ı (altıncı ayı / Haziran ayını) bildirmektedir: **(a)l̤ṭ(ı)nç aẏḳa /** 𐰴𐰍𐰃𐰴·𐰚𐰉𐰇**.**

(a)l̤ṭ(ı)nç aẏḳa kelime grubunun yapısı da şöyledir:

(a)l̤ṭ(ı): ad, sayı adı; altı
/+nÇ/: sıra sayı sıfatı yapan ek
aẏ: ad, (yılın on iki bölümünden her biri)
/+KA/: Türkçe'de yaklaşma / yönelme hâlini ifade etmek için kullanılan görevli dil ögelerinden biri. Burada "zamanda bulunma hâli"nin yapımında kullanılmıştır.

Tarih kaydının üçüncü **bölüm**ü anıt mezarın ve yoğ töreninin yapıldığı güne (domuz yılının altıncı ayının yedinci gününe) işaret etmektedir: **yiti : ẏangıḳa/** 𐰴𐰍𐰺𐰃:𐰺𐰍𐰾𐰴**.**

yiti : ẏangıḳa kelime grubunun yapısı da söyledir:

yiti: ad, sayı adı; yedi
ẏangı: ad, **gün**
/+KA/:/: Türkçe'de yaklaşma / yönelme hâlini ifade etmek için kullanılan görevli dil ögelerinden biri. Burada "zamanda bulunma hâli"nin yapımında kullanılmıştır.

[20] B(e)zg(e)k yaġl̤(a)ḳ(a)ṛ **ḳaṇ** / 𐰴𐰍𐰃·𐰋𐰍𐰇𐰃𐰇𐰆𐰉𐰋𐰓; **ḳaṇ** ṭuṭuk /𐰇𐰚𐰉𐰇·𐰴𐰍𐰃; bögü : bilge : t(e)ngri **ḳaṇ** / 𐰴𐰍𐰃·𐰺𐰾𐰇𐰺 :𐰇𐰆𐰾𐰺𐰓:𐰺𐰆𐰺𐰓 kavram işaretleri yazılırken bu kavram işaretlerinin içinde yer alan **ḳaṇ** sözcüğü 𐰇ünlüsü gösterilerek (𐰴𐰍𐰃) yazılmıştır.

Karı Çor Tigin yazıtında kullanılan kronolojik yöntemin Çin kronolojik yöntemiyle paralellik arz ettiği / verilen tarihlerin birbiriyle tamamen örtüştüğü görülür. Bu durum hem Türk boy ve topluluklarının tarihsel kronoloji bilincine sahip olduklarını hem de Çinli yöneticilerin ve memurların ["*che-kouan*" / "*shiguan*" unvanlı tarih memurlarının (Bazin, 2011: 227) ve yazıcıların "bitigtaş itgüçi"lerin] Türk boy ve toplulukları tarafından takip edilen kronolojik sistemi çok iyi bildiklerini göstermesi bakımından önemlidir.

Karı Çor Tigin yazıtındaki tarih kaydının eski Türk yazıtlarında ve Eski Türkçe Dönemine ait bazı yazılı kaynaklarda da kullanıldığını; *On iki Hayvanlı Takvim, On iki Hayvanlı Türk Takvimi* (Chavannes, 1906: 51-122; Arat, 1987: 156-164; Turan, 2004: 32-33; Biray, 2009: 671 - 683); *On iki Hayvanlı Çin - Türk Takvimi* (Bazin, 2011) denilen takvimin kronoloji yönteminin uygulandığını belirtmek gerekir:

: 𐰚𐰃𐰏𐰣 : 𐰴𐰍𐰺 : 𐰴𐰏𐰆𐰃𐰚𐰚𐰴𐰃𐰣 : 𐰇𐰃𐰚𐰃 : 𐰋𐰴𐰋𐰃𐰚 : 𐰋𐰍𐰴𐰃𐰚 .....𐰏𐰃..... 𐰴𐰋𐰽𐰏𐰆 : 𐰴𐰃𐰚𐰍

𐰉𐰏𐰽𐰍𐰏𐰽 : 𐰽𐰍𐰇 : 𐰴𐰏𐰆𐰃𐰚 : 𐰚𐰍𐰚𐰋 : 𐰇𐰃𐰚𐰋 : 𐰋𐰴𐰋𐰃𐰚 : 𐰆𐰚𐰽𐰏𐰴

bunçа : k(a)zg(a)n(ı)p : [.....] k(a)nğ[(ı)m k](a)g(a)n ***ıt yıl : on(u)nç (a)y : (a)ltı oṭ(u)zka*** *: uça : b(a)rdı :* ***l(a)gzin : yıl : biş(i)nç (a)y : yiti : oṭ(u)zka :*** *yog : (e)rtürt(ü)m* (BK G 10).

: 𐰋 𐰃𐰏𐰏𐰃𐰴 : 𐰚𐰃𐰣 : 𐰴𐰓𐰉𐰽𐰇𐰋 : 𐰚𐰍𐰚𐰋 : 𐰴𐰏𐰏𐰚𐰋 : 𐰋𐰃𐰴 : 𐰆𐰇𐰚𐰍𐰽𐰓

𐰇𐰍𐰚 : 𐰆𐰽𐰚𐰆𐰣 : 𐰆𐰽𐰚𐰏𐰣 : 𐰆𐰉𐰽𐰍𐰏𐰽 : 𐰽𐰍𐰇 : 𐰋𐰚𐰋𐰏𐰋 : 𐰚𐰍𐰚𐰋 𐰚𐰍𐰍

: 𐰆𐰉𐰃𐰣𐰚 𐰓𐰃𐰴 : 𐰴𐰏𐰏𐰴𐰃 𐰚𐰍𐰍 : 𐰋 𐰃𐰍𐰍 : 𐰴𐰏𐰚𐰍 : 𐰆𐰽𐰚𐰴 : 𐰆𐰽𐰍𐰃

köl tig(i)n : ***ḳoonŷ : yılḳa : yiti : y(e)g(i)rm(i)ke*** *: uçdı :* ***toḳ(u)z(u)nç (a)y : yiti oṭ(u)zka*** *: yog : (e)rtürt(ü)m(i)z : b(a)rḳin : b(e)d(i)zin : bit(i)g t(a)şin :* ***biçin : yılḳa : yit(i)nç (a)y : yiti oṭ(u)zka*** *: ḳoop (a)lḳd(ı)m(ı)z* (KT KD).

takıḳu yıl ikindi ay on yangık*a manga bay temürke kebez tarıḳu yir kergek bolup temiçining po suwtaḳı uduru borluḳın on tang kebez yaḳaḳa tutdum* (Eski Uygur Pamuk Tarlası Kiralama Vesikası; İzgi, 2004: 116-117).

tonguz yıl bişinç ay on altıka *manga terbişke yunglaglıg çao yastuḳ kergek bolup adamnıng manga ülüşte teggen taysangtaḳı on altı er kömer borluḳta manga teger çırḳuştın alıp öngtün sıngarın alıp yarım borluḳumnı udçı buḳa esen ikegütin yüz yastuḳ çao alıp toguru tomlıdu satdım* (Eski Uygur Dönemi Tarla Satış Vesikası; İzgi, 2004: 120-121).

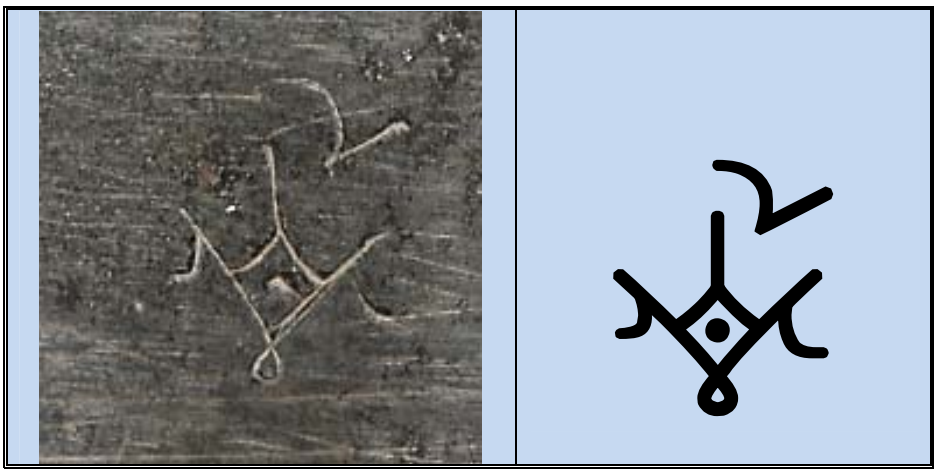
3.7. Karı Çor Tigin Yazıtındaki Damga:

İnsanoğlu bir grupla, bir toplulukla birlikte yaşamaya başladığından beri birlikte yaşadığı grubun / topluluğun hem bir parçası olduğunu göstermek hem de onlara ait "değerler"e saygısını ve bağlılığını bildirmek için ait olduğu toplum tarafından "kutsiyet" atfedilen grafiksel dil ögelerini (resimleri, sembolleri, armaları ve damgaları) somutlaştırıp / nesnel objelere dönüştürüp üzerinde taşıma; "dövme" olarak vücudunun farklı bölgelerine; "damga" olarak da egemenliği ve denetimi altında bulunan canlı ve cansız varlıklara / objelere işleme gereği duymuştur.

Ortak yaşayış ve inanışın, paylaşımın ürünü olan damgalar da anılan ayrıcalıklı grafiksel dil ögeleri içinde yer almış; ait oldukları toplulukların, boyların ve ulusların diğerlerine / ötekilere karşı varoluşlarının, kimliklerinin ve kültürlerinin göstergesi / sembolü olarak kullanılmışlardır. Bu sebeple de çoğu kez damgalar ait oldukları insan topluluklarının, oymakların, boyların, soyların adlarının yerine kullanılarak onları temsil etmişlerdir.

Kaynağını çoğunlukla mistik dünyanın totemleştirilen varlıklarının oluşturduğu bu ayrıcalıklı göstergeler (damgalar), farklı sebeplerle, farklı coğrafyalarda yaşamak zorunda kalan / bırakılan Türk boy, soy ve topluluklarının kimliklerini korumalarında, tarihten gelen bağlarını sürdürmelerinde, kalıtsal özellikleriyle birlikte deneyimlerini, edinimlerini, bilgi ve birikimlerini gelecek kuşaklara aktarmalarında da önemli rol oynamıştır. Bu bağlamda damgalar Türk boylarının Asya'dan Avrupa'ya hatta Afrika Kıtası'na kadar uzanan serüveninin en büyük tanıkları ve belgeleri arasında yer alır (Alyılmaz, 2010: 81-87).

Karı Çor Tigin yazıtının (Kök)türk harfli kısmının alt tarafında da 2x1,5 *cm* ölçülerinde bir damga bulunmaktadır:

Karı Çor Tigin yazıtındaki damga ve bu damganın çiziminin görüntüsü

Daha önce Moğolistan ve Sibirya bölgelerindeki bazı eski Türk yazıtlarında ve bengü taşlarında (dikili taşlarda ve kayalarda) yer alan bu damga Uygurların Yaglakar boyunun / sülalesinin ana damgalarından birini oluşturmaktadır.

Karı Çor Tigin yazıtındaki damganın eski Türk yazıtlarındaki ve bengü taşlarındaki damgalarla ilgisini yansıtan [21] bir görüntü (çizim: Onur ER)

Moyun Çor Kağan (Şine Us) yazıtında, Şivet Ulaan damgalı taşında, Moğolistan'daki ve Sibirya'daki (başta Hakasya olmak üzere) eski Türk yerleşim alanlarında bu damganın benzer şekillerinin bulunması hem Karı Çor Tigin ile Uygurların hem de Uygurlarla eski Türk boy ve topluluklarının etnik ve kültürel bağını yansıtması bakımından son derece önemlidir.

Karı Çor Tigin yazıtındaki damga ile ilgili bir tasarım (Levent ALYAP)

[21] Karı Çor Tigin yazıtındaki damganın eski Türk yazıtlarındaki ve bengü taşlarındaki damgalarla ilgisini yansıtan bilgilere ve görüntülere *Çindeki (Kök)türk Harfli Yazıtlar* ile ilgili kitapta yer verildiğinden burada tamamı zikredilmemiştir.

4. Sonuç ve Öneriler:

- Tang İmparatoru Daizong zamanında (794 yılının beşinci ayında) ülke içinde baş gösteren isyanları bastırmak amacıyla Chang'an'a gelip imparatorluk ordusuna "sol kuvvetler komutanı" olarak katılan Ötüken Uygur Kağanlığı Dönemi prenslerinden Karı Çor Tigin 20 yaşında iken 20 Mayıs 795 tarihinde Xi'an'da hastalanıp ölür. Tang İmparatoru Daizong onun adına bugün Xi'an'ın 10 *km* güneybatısında bulunan Zhang Du Yuan Bölgesi'nde bir anıt mezar yaptırır (7 Haziran 795) ve üzerine Çince ve Türkçe metinlerden oluşan bir yazıt koydurur. Çince ve [(Kök)türk harfli] Uygurca metinler içerik bakımından birbiriyle benzerlikler gösterir. Yazıt, Çince - Türkçe (Uygurca) çift dilli ilk yazıtlar arasında yer alması bakımından önemlidir.

- Çin Halk Cumhuriyeti'nde (Kök)türk harfli yazıtlar, daha ziyade Uygur Özerk Bölgesi, İç Moğolistan ve Kansu / Gansu bölgelerinde tespit edilmiştir. Karı Çor Tigin yazıtının Tang İmparatorluğu'nun başkenti ve İpek Yolu'nun başlangıç noktası olan Chang'an'da bulunması bu bölgede başka yazıtların da olabileceği ihtimalini doğurması bakımından ilgi çekicidir.

- Hâlen Xi'an'daki "Tang West Market Museum"da sergilenen Karı Çor Tigin yazıtı, (birbirleriyle zaman zaman savaşmış olsalar da) Çinlilerle Türkler (Uygurlar) arasındaki diplomatik ilişkiyi, dayanışmayı yansıtması bakımından da dikkate değerdir.

- Karı Çor Tigin yazıtının (Kök)türk harfli metni (kısa olmasına karşın) Uygurların idari, askerî ve hiyerarşik yapılarını, savaşçı özelliklerini, akrabalık ilişkilerini, yaşayış ve inanışına ait değerleri yansıtan pek çok kavram işaretini (unvan ve terimi) bünyesinde barındırır. Söz konusu kavram işaretleri Uygurlarla diğer Türk boy ve toplulukları arasındaki bağı ortaya koyması açısından önemlidir.

- Karı Çor Tigin yazıtının (Kök)türk harfli metninde (küçük farklılıklar olsa da) (Kök)türk ve Ötüken Uygur dönemlerine ait kağan ve kumandanlara ait yazıtlardaki yazım özelliklerinin uygulandığı görülür.

- 07 Nisan 2013 tarihinde Pekin Üniversitesi Eski Çin Tarihi Araştırmaları Merkezinde, 09 Nisan 2013 tarihinde ise Xi'an'daki Tang West Market Museum'da Karı Çor Tigin yazıtıyla ilgili düzenlenen sempozyumlar Çin Halk Cumhuriyeti'nde eski Türk yazıtlarıyla ilgili gerçekleştirilen ilk bilimsel / akademik toplantılar olma özelliği taşımaktadır. Bu tür bilimsel / akademik toplantıların sayısı artırılarak Türkiye Cumhuriyeti ile Çin Halk Cumhuriyeti arasındaki uluslararası ilişkiler ve dayanışma geliştirilip güçlendirilebilir.

Kısaltmalar Dizini:

Kısaltma	Karşılığı	Kısaltma	Karşılığı
age	adı geçen eser	**KB:**	*Kutadgu Bilig*
agm.:	adı geçen makale	**KÇ:**	Köl i(ç) Çor yazıtı
AH:	*Atebetü'l Hakayık*	**KD:**	kuzeydoğu
AY:	*Altun Yaruk*	**KT:**	Köl Tigin yazıtı
B:	batı	**KTLS**	*Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*
***bk.*:**	bakınız	**Ku:**	*Kuanşi im Pusar*
BK:	Bilge Kağan yazıtı	***m*:**	metre
BT:	Bilge Tonyukuk yazıtları	**MÇ:**	Moyun Çor Kağan (Şine Us) yazıtı
***C*:**	cilt	***MS:***	*Milattan sonra*
***cm*:**	santimetre	**MST:**	*Maytrısimit*
ÇB:	Çaştani Beg Hikâyesi	**Sü**.:	Süci yazıtı
D:	doğu	**Ta.:**	Tariat yazıtı
DLT:	*Divanü Lügati't-türk*	**TDAY:**	*Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*
DS:	*Derleme Sözlüğü*	**TT:**	*Türkische Turfantexte*
E:	Yenisey yazıtları	**TY:**	Talas yazıtları
EUTS:	*Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*	**Uig.:**	*Uigurica*
G:	güney	**ÜY:**	*Üç Yitigsizler*
GB:	güneybatı	***vd.*:**	ve devamı, ve diğer(ler)i.
GD:	güneydoğu	***vs.*:**	vesaire
K:	kuzey	**YUTS:**	*Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*

Kaynakça:

AKSAN, D. (2000). *Eski Türkçe'nin İzlerinde Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerinde Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçembilim İncelemelerinin Aydınlattığı Gerçekler.* İstanbul.

AKSOY, Ö. A. - VARDARLI E. – ÜLKÜTAŞIR, Ş. *vd.* (1965). *Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözcüğü C II*. Ankara.

ALMAS, T. (2010). *Uygurlar*. İstanbul. *çev.* D. Ahsen BATUR.

ALYAP, L. (2012). (Kök) Türk Tipografisinin Yazılı Eserlerde Font Olarak Kullanımında Görsel Sanatlar Destekli Bilişim Teknolojisinden Yararlanma ve Karabalgasun I Yazıtı Üzerine Font (Alyılmaz.TTF) Denemesi. *Uluslararası TEKE (Türkçe, Edebiyat, Kültür ve Eğitim) Dergisi, http://www.tekedergisi.com,* 3, 1-15.

ALYILMAZ, C. (1994). *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*. Erzurum.

ALYILMAZ, C. (2003). Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3, 11-21.

ALYILMAZ, C. (2003). Köl Tigin Yazıtına Yapılan Eklemeler Üzerine. *Orkun Dergisi,* 59, 24-27.

ALYILMAZ, C. (2003). Türk Tengri Dini Edebî Çevresi (Orhun Türkçesi Dönemi), *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyat Tarihi, C 4*. Ankara. 1-24.

ALYILMAZ, C. (2004). *Eski Türkçenin Söz Varlığının Düz ve Ters Dizimi.* Ankara.

ALYILMAZ, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu.* Ankara.

ALYILMAZ, C. (2006). Kırgızistandaki (Kök)türk Harfli Yazıtların Bugünkü Durumu. *Journal of Turkic Civilization Studies, C 1*, 2, 17-27.

ALYILMAZ, C. (2007). *(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde*. Ankara.

ALYILMAZ, C. (2007). Köl Tigin Yazıtı'na Sonradan Yapılan Eklemeler. *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (24-29 Eylül 2000),* Ankara, 107-112.

ALYILMAZ, C. (2008). Moğolistan'da Bulunmuş (Kök)türk Harfli Bir Yazıt Parçası. *Türk Dilleri Araştırmaları Festschrift in Honor of Talat Tekin,* İstanbul, 18, 49-60.

ALYILMAZ, C. (2010). 2010 Yılı İtibarıyla Höşöö Tsaídam Bölgesi ve Orhun Vadisi. *Dil Araştırmaları Uluslararası Hakemli Dergi,* 7, 9-59.

ALYILMAZ, C. (2010). Türk Kültürünün Oluşumunda Damgaların Rolü. *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Bildirileri, C III*, Ankara. 81-87.

ALYILMAZ, C. (2011). (Kök)türk Harfli Yazıtlar. *Türk Yurdu, C 31*, 287, 25-31.

ALYILMAZ, C. (2011). Eski Türk Mezar Geleneği ve Bursadaki Türbeler. *Kaşgar'dan Endülüs'e Türk-İslam Şehirleri Sempozyumları 28-30 Nisan 2011 Bursa Şehrengizi Bir Cihan Devletinin Doğduğu Şehir,* Bursa, 1-41.

ALYILMAZ, C. (2012). İslamiyet Öncesi Türk Eserleri. *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Abideleri,* Ankara, 6-105.

ALYILMAZ, C. (2013). Türk Kültüründe Kaplumbağa. *Prof. Dr. Leyla Karahan Armağanı,* Ankara, 141-164.

AMANOĞLU, E. (2001). Uygur Devletinin İlk Kağanlarının (744-840) Ad ve Unvanları Üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 16, 151-156.

ARAT, R. R. (1987). Türklerde Tarih Zaptı, *Makaleler.* Ankara. *yay. hzl.* Osman F. SERTKAYA.

ATALAY, B. (1985). *Divanü Lügat-it Tercümesi C I.* Ankara.

BANG, W. - GABAİN, A. von - RACHMATİ, G. R. (1934). *Türkische Turfan-Texte, VI Das Buddhistiche Sūtra Sekiz Yükmek.* SBAW, Berlin.

BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. S. (1998). *Sthiramati'nin Vasubandhu'nun Abhidharmakosasastra'sına yazdığı tefsirin ETü. tercümesi, Abidarim kınlıg koşavarti şastirtakı çın kirtü yörüglerning kingürüsi'nden üç itigsizler Giriş, Metin, Tercüme, Notlar, İndeks XXX Levha*. Ankara.

BATMANOV, İ. A. (1959). *Yazık Yeniseyskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'mennosti.* Frunze.

BATMANOV, İ. A. (1971). *Talasskie Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti.* Frunze.

BAYAT, F. - ESEN-ALİYEVA, M. (2008). *Eski Türkçe Sözlük.* İstanbul.

BAYAT, F. (2008). *Orta Türkçe Sözlük.* İstanbul.

BAZIN, L. (2011). *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri.* Ankara. *çev.* Vedat KÖKEN.

BİRAY, N. (2009). 12 Hayvanlı Türk Takvimi - Zamana ve İnsana Hükmetmek. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 39 (Prof. Dr. Hüseyin Ayan Özel Sayısı), 671 - 683.

BOLD, L. (1990). *Bnmau-ın Nutag Dah' Hadnı Biçees (Tureg Biçgiín Dursgal)*. Ulaanbaatar.

BOLD, L. (2006). *Orhon Biçgiín Dursgal II.* Ulaanbaatar.

CAFEROĞLU, A. (1931). Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, C I*, 105-119.

CAFEROĞLU, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü.* İstanbul.

CHAVANNES, E. (1906). Le cycle turc des douze animaux. *T'oung Pao*, Série II, Vol. VII, No. 1, 51-122.

CHAVANNES, E. (2007). *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri.* İstanbul. *çev.* M. KOÇ.

CLAUSON, S. G. (1963). The Name Uygur. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 3/4, 140-149.

CLAUSON, S. G. (1972). *En Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* Oxford.

ÇANDARLIOĞLU, G. (1977). Uygurların Çinlilere Yaptıkları Yardımlar ve Bunların İçyüzü. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 31, 36-46.

ÇANDARLIOĞLU, G. (1984). Uygur-Çin İktisadî Münasebetleri (At - İpek Alışverişi) (744-840). *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* 34, 73-80.

ÇANDARLIOĞLU, G. (2004). *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*. İstanbul.

DONUK, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdari - Askerî Unvan ve Terimler.* İstanbul.

ERASLAN, K. (2013). *Eski Uygur Türkçesi Grameri.* Ankara.

ERCİLASUN, A. B. (2009). Dîvânü Lügati't-Türk ve Uygurlar. *Turkish Studies*, 4/8, 5-12.

ERCİLASUN, A. B. *vd.* (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü C I.* Ankara.

GABAIN, A. von (1944). Köktürklerin Tarihine Bir Bakış II: Uygurların Step ve Şehir Hayatı (742-840). *AÜDTCFD,* 2/5, 690-695.

GABAIN, A. von (1987). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara. *çev.* M. AKALIN.

GEMALMAZ, E. (1992). *Standart Türkiye Türkçesi (STT)'nin Formanlarının Enformatif Değerleri ve Bu Değerlerin İhtiyaç Hâlinde Bu Dilin Gelişmesine Muhtemel Etkileri.* Erzurum.

GEMALMAZ, E. (2010). *Türkçenin Derin Yapısı,* Ankara. *yay. hzl.* Cengiz ALYILMAZ - Osman MERT.

GÖMEÇ, S. (2008). Uygur Kagan Soyunun Problemleri. ***H.Ü. Türkiyat Araştırmaları*** *Prof. Dr. Cihat Özönder'in Anısına*, 9, Ankara. 257-264.

GUMİLYEV, L. N. (1999). *Eski Türkler.* İstanbul. *çev.* Ahsen BATUR

GÜNGÖR, H. (1998). Uygur Kağan Unvanlarında Kün ve Ay Tengri Kavramlarının Kullanılışı. *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*, 139-145.

GÜNER, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri.* İstanbul.

HAMILTON, J. R. (1955). *Les Ouïgours, à l'époque des Cinq dynasties d'après les documents chinois.* Paris.

HAMILTON, J. R. (1997). Tokuz Oguz ve On Uygur. *Türk Dilleri Araştırmaları,* 7, 187-232. *çev.* Y. KOÇ - İ. BİRKAN.

HAMILTON, J. R. (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası Kalyanamkara ve Papamkara.* Ankara. *çev.* E. KORKUT - İ. BİRKAN

İZGİ, Ö. (1978). XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Devletleri'nin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler. *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi,* 9, 96-97.

İZGİ, Ö. (1985). Uygur Kağanlarının Tang Sülalesi Tarihine Göre Soy Kütüklerinin İncelenmesi. *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi,* 13, 245-264.

İZGİ, Ö. (1986). *Kutlug Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*. Ankara.

İZGİ, Ö. (1987). *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*. Ankara.

İZGİ, Özkan (2002). Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler. *Türkler, C 1*. Ankara. 463-477.

KAMALOV, A. (2002). Uygur İmparatorluğu (744-840). *Türkler*, *C II*. Ankara. 225-232.

KARGI-ÖLMEZ, Z. (1997). Kutadgu Biligde İkilemeler (1). *Türk Dilleri Araştırmaları C 7*, Ankara. 19-44.

KAYA, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin).* Ankara.

KORMUŞİN, İ. V. (1997). *Tyurkskie Yeniseyskie Epitafii Tekstı i İssledovaniya.* Moskova.

KORMUŞİN, İ. V. (2008). *Tyurkskie Yeniseyskie Epitafii Grammatika Tekstologiya.* Moskova.

KŌSETSU, S. (2008). The establishement of the Old Turkic Kaghanate and a view of thir Kingship. Tohogaku, 115, 141-157.

LEVİTSKAYA, L. S. - DIBO, A. V. - RASSADİN, V. İ. (1997). *Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskiy Yazıkov.* Moskova.

Lİ, Y. S. (1999). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. İstanbul.

MACKERRAS, C. (2000). Uygurlar *Erken İç Asya Tarihi*. *ed.* D. SİNOR, İstanbul. 425-449, *çev.* Ş. TEKİN.

MALOV, S. Y. (1952). *Yeniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov*. Moskova-Leningrad.

MERT, O. (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes – Tariat – Şine Us.* Ankara.

MÜLLER, W. K. – GABAIN, A. von (1945). *Uygurca Üç Hikâye / Uigurica IV – A*. İstanbul, *çev.* S. Himran

MÜLLER, W. K. – GABAIN, A. von (1946). *Uygurca Üç Hikâye / Uigurica IV – B, C, D.* İstanbul, *çev.* S. Himran.

NADELYAEV, V. M. *vd.* (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad.

NECİP NECİPOVİÇ, E. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü.* Ankara. *çev.* İ. KURBAN.

ONAT, A. - Orsoy, S. - Ercilasun, K. (2004). *Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi.* Ankara.

ONAT, A. (1992). Eski Ortaasya Kavimlerinin Çin ile Olan İlişkileri Hakkında Kısa Bir İnceleme. *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi C 15*, 26, 63-71.

ONAT, A. (2012). *Çin Kaynaklarında Türkler (Han Hanedanı Tarihinde 'Batı Bölgeleri').* Ankara.

ORKUN, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları.* Ankara.

ÔSAWA, T. (2011), Eski Türk Devletinin Asıl Soyadı A-shi-na mı, yoksa Ashinas mı? –DLT'ten Önceki Türk Dili Durumu ve Bir Sözcüğe Bakış-. *Mahmūd al-Kāşġarî'nin 1000. Doğum Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası Dîvānu Luġāti't-Turk Sempozyumu 5-7 Eylül 2008*, İstanbul, 425-444; *Ed.* H. DEVELİ, M. S. KAÇALİN, F. KIRAL, M. ÖLMEZ, T. ÇULHA.

ÖGEL, B. (1964). Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devresi. *TTK Belleten C 19*, 331-376.

ÖLMEZ, M. (1997). Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (2). *Türk Dilleri Araştırmaları C 7*, 175-186.

ÖLMEZ, M. (2013). *Orhon - Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin Çeviri Sözlük.* Ankara.

ÖLMEZ, M. (2013). Ermenice 'Torun'un Türkçesi Var mıydı? *Derin Tarih*, 15, 88-89.

ÖNER, M. (2011). Or~Tor~Çor Sözleri Hakkında. *Türkçe Yazıları*, İstanbul, 269-272.

PAÇACIOĞLU, B. (2006). *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı.* Ankara.

PULLEYBLANK, E. G. (1955). *The Background of the Rebellion of An Lu-shan.* Londra.

PULLEYBLANK, E. G. (1994). Tokuz Oğuz Problemi Hakkında Bazı Mülahazalar. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 92, 15-23. *çev.* E. B. ÖZBİLEN.

PULLEYBLANK, E. G. (1999). Çinlilerin Türklere Verdiği Adlar. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 121, 149-154. *çev.* E. B. ÖZBİLEN.

ROUX, J. P. (1999). *Altay Türklerinde Ölüm. çev.* Aykut KAZANCIGİL.

RÖHRBORN, K. (1977-1996). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien: a-ärŋäk, 1-6*, Wiesbaden.

SCHLEGEL, G. (1892). *La Stèle Funéraire du Teghin Giogh et ses Copites et traducteurs Chinois, Russes et Allemands*. Helsinki.

SERTKAYA, O. F. - ALYILMAZ, C. - BATTULGA, T. (2001). *Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi Albümü.* Ankara.

SERTKAYA, O. F. (1986). Eski Türk Şiirinin Kaynaklarına Toplu Bir Bakış. *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı (Eski Türk Şiiri),* 409, 43-80.

SERTKAYA, O. F. (1995). Kâğıda Yazılı Göktürk Metinleri ve Kâğıda Yazılı Göktürk Alfabeleri. *Göktürk Tarihinin Meseleleri,* Ankara. 277-292.

SERTKAYA, O. F. (1995). Göktürk Harfli Uygur Kitabelerinin Türk Kültür Tarihi İçerisindeki Yeri. *Göktürk Tarihinin Meseleleri,* Ankara. 303-312.

SERTKAYA, O. F. (1997). En Eski Devrelerinden Uygurlara Kadar Türk Dili. *Yeni Türkiye Dergisi, Türk Dünyası Özel Sayısı I,* 15, 227-233.

SERTKAYA, O. F. (2001). Suuci < Sugeci / (Bel) Yazıtı Ne Zaman Yazıldı? *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 2000*, 307-312.

SERTKAYA, O. Fikri (1995). *Göktürk Tarihinin Meseleleri.* Ankara.

SHIRATORI, K. (1899). *Die Chinesische Inschrift auf dem Gedenkstein des K'üe-t'e-k'in am Orkhon.* Tokyo.

SINOR, D. (*ed.)* (2000). *Erken İç Asya Tarihi.* İstanbul.

TEKİN, Ş. (1960). *Uygurca Metinler I Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlâh) Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapuŋdarīka-sūtra).* Erzurum.

TEKİN, Ş. (1960). *Uygurca Metinler II Maytrısimit Burkancıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram (Burkancılığın Vaibhâsika Tarikatine Ait Bir Eserin Uygurcası)*. Ankara.

TEKİN, Ş. (1962). Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı ile Birkaç Not (762-1962). *TDAY Belleten 1962*, 1-11.

TEKİN, T. (1986). İslâm Öncesi Türk Şiiri. *Türk Dili,* 409, 3-42.

TEKİN, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı.* Ankara.

TEKİN, T. (1997). *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı.* Ankara.

TEKİN, T. (1998). *Orhon Yazıtları Kül Tigin Bilge Kağan Tunyukuk*. İstanbul.

TEKİN, T. (2004). *Irk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı.* Ankara.

TOGAN, İ. - KARA, G. - BAYSAL C. (2006). *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu) 194a: "Türkler Bölümü" (Açıklamalı Metin Neşri).* Ankara.

TURAN, O. (2004*). Oniki Hayvanlı Türk Takvimi.* İstanbul.

USEEV, N. (2010). Sahiplerinin Boyu Belirtilen Köktürk Harfli Yazıtlar. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 5/4, 1516-1521.

USEEV, N. (2011). *Yenisey Cazma Estelikteri I: Leksikası cana Tekstter*. Bişkek.

VASİLYEV, D. D. (1983). *Grafiçeskiy Fond Pamyatnikov Tyurkskoy Runiçeskoy Pis'mennosti Aziatskogo Areala (Opıt Sistematizatsii)*. Moskova.

VASİLYEV, D. D. (1983). *Korpus Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya.* Leningrad.

VASİLYEV, D. D. (1999). Göktürk Yazı Kültürünün Avrasya Bölgesel Açısı. *3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996,* 1193-1197.

XIAO, L. Z. (1988). *Uygur Tarihi*. Pekin.